

SABİR TÜRKLERİ

Şerif BAŞTAV

Ankara Dil - Tarih ve Coğrafya Fakültesi İlmî yardımcılarından

GİRİŞ :

Bu küçük tetkikimde, mazide oldukça mühim faaliyetlerde bulunmuş olan, «Sabir» adında ve memleketimizde hiç tanınmamış bir Türk kavminin tarihine dair yapılan tetkiklerin şimdiye kadar vardığı neticeleri göstermeğe çalıştım. Bu bakımdan en mühimmi, birçok kere münakaşa mevzuu olan, menşeleri hakkında ileri sürülen fikirlerdir. Bu gün artık bu mesele halledilmiş gibidir, son araştırmalar Sabirlerin Türk olduklarını büyük bir ihtimal dahiline sokuyor.

Bunlar hakkındaki malûmatımız, kendileriyle sık temaslarda bulunan ve üzerlerinde ehemmiyetli tesirler yaptıkları milletlerin kaynaklarında ve an'anelerinde rastlanan haberlerle yine bu vasıta ile öğrendiğimiz has isimlerdir.

En mühim malûmat Bizans kaynaklarında bulunur; onlarla yaptıkları ehemmiyetli temaslara mebni - iki asırdan daha uzun bir devre hakkında - bu kaynaklarda etraflı malûmat vardır. Bunlar arasında birçok şahıs adı da kalmıştır.

Bunlardan sonra arap, ermeni ve farsça kaynaklar gelir.

Bu mevzua dair yazılan bütün yazılardan istifadeye çalıştım; bilhassa Bizans kaynaklarını, bu mevzua temas eden bir çoklarının kullanmasına rağmen, esaslı olarak gözden geçirdim ve «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae» adıyla Bonn'da yapılan neşrin lâtincesinden istifade ettim.

Macarlarla çok sıkı temaslarda bulunan Sabirler hakkındaki araştırmaların çoğu Macar âlimleri tarafından yapılmıştır. Hattâ G. Fehér bunların Macar soyundan olduklarını dahi iddia etmiştir. Sayın profesör Gy. Moravcsik, bunlara taallük eden Bizans kaynaklarını tenkit ve izahlarda bulunmak suretiyle istifadeye yarar bir hale koymuş, Sabir adlarını da toplamıştır. Muhterem profesör

Gy. Németh ise bu şahıs adlarına dayanarak Sabirlerin Türk soyundan olduklarını ispat etmiştir. Her iki profesörün bu tetkikimi hazırlarken bana yaptıkları yardımdan dolayı kendilerine çok teşekkür ederim.

Sayın profesörüm Râşonyi'nin Sabir tarihine dair kısa ve özlü bir makalesi, ayrıca Sabir has isimlerini izah eden ve muhtelif yerlerde bunlara ait izleri gösteren bir yazısı vardır. Bibliografya ve bilhassa şahsi kitaplarından istifademe imkân vermek suretiyle gösterdikleri kolaylıktan dolayı kendilerine minnetle teşekkür etmeyi bir borç sayarım.

Memleketimizde bunlara dair yapılmış bir tetkike maale'sef tesadüf edemedim.

KAYNAKLAR VE BİBLİOĞRAFYA

BİZANS KAYNAKLARI :

Bizans kaynaklarından istifade hususunda, bu kaynakları tenkit ve izah, müelliflerinin hayatı hakkında etraflı malûmat veren Gy. Moravcsik'in «A Magyar Történet Bizanci Forrásai» (Macar tarihinin Bizans kaynakları) adlı eserini rehber olarak kullandım.

Agathias: Περί τῆς Ἰουστινιανοῦ Βασιλείας (Basileus Justinianus hakkında) adlı V kitap halindeki eseri 552-558 yıllarının tarihini ihtiva eder. Bu eser Narses idaresinde Got, Vandal, Franklar ve İrana karşı yapılan harpleri tasvir eder. Prokopios'un bıraktığı zamandan başlar, birçok hususlarda onu taklit etmiştir. Tenkitli bir tarihçi değildir, bilhassa fazla tafsilata giriştiği yerler itimada şayan sayılmaz. Hun-Türk kavimleri hakkında bâzı kıymetli malûmat verir. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1828.

Joannes Malalas: Müellif galiba 491-578 yıllarında yaşamıştır, bazılarına göre 565-577 de İstanbul patriği bulunan Joannes Antiochus'un kendisidir. *Kronografia* adındaki eseri VI. asır Bizans hıristiyan kroniğidir; 18 kitaptan müteşekkil olan bu eser daha ziyade halka hitap eden bir tarihtir. Hun kavimleri ve Sabirler hakkındaki malûmatı şifahî haberlere dayanır. CB., Bonn, 1831.

Jordanes: Bizansta yerleşmiş bir Got ailesindedir, Selânik civarında yaşamıştır, İstanbulda da yaşamış olması ihtimali vardır. «*De origine actionibusque Getarum*» yahut kısaca «*Getica*» adındaki eserini 551 sıralarında yazmıştır, Gotların en eski tarihi sayı-

lr. Aslı kaynağı 526-33 yılları tarihini yazan Cassiodorius'un eseridir, başka me hazları da kullanmıştır. Sabirlerin ikamet yeri hakkında verdiği malûmatı nereden aldığını bilmiyoruz. Eserin aslını bulamadığım için macarca (: János Bokor, Középkori Krónikások, 3, Brassó, 1904) tercümesini kullandım.

Menandros Protektor: VI. asrın temâyüz eden Bizans tarihçisidir, evvelâ avukat olarak hayata atılmış, fakat 582 de imparator Maurikios'un tahta çıkmasından sonra onun teşviki ile tarihçi olmuştur. Yüksek rütbeli bir askeri memur olduğu anlaşılıyor. Birçok eyaletleri gezerek bizzat malûmat toplamağa muvaffak olduğu gibi saray muhitinde yaşadığı için birçok resmî vesikaları da kullanmıştır; bu sebeple verdiği malûmat itimada şayandır. Tahriften çekinerek vak'aları olduğu gibi nakletmek icabettiği kanaatını beslemiştir. Türk kavimleri, bilhassa Avarlar hakkında verdiği malûmat çok kıymetlidir. Eserinden ancak parçalar halinde Konstantinos'un «Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes» adlı eserinde bazı bakiyeler kalmıştır. Evvelâ eserin aslını bulamadığım için macarca (İmre Lukinich, KK., 4, Brassó, 1906.) tercümesini kullanmışdım. Daha sonra CB., Bonn, 1829. daki aslı ile de karşılaştırdım. Macarca tercemesi pek iyi değildir.

Prokopios: Belizarius'un hukuk müşaviri sıfatıyla birçok yerlerde onunla beraber bulunmuştur. Yabancılar hakkında verdiği coğrafi ve etnoğrafik malûmat çok kıymetlidir; bilhassa bu malûmatın mühim bir kısmını kendisi toplamıştır. Bundan başka Bizans ordusunda çalışan barbarlar vasıtasıyla de malûmat edinmiştir. Verdiği malûmattan şüphe edilemez, yalnız isimleri arkaik şekiller altında zikretmekten hoşlanır ve mucizeler kaydetmeğe de düşkündür. Hun - Türk kavimleri tarihi bakımından son derece mühim malûmat verir; Hun toplu adı altında Hun - Bulgar ve Türkler ifade edilmiştir. Bizce mühim olan eseri «*Historiae*» adındaki 8 kitaptan mürekkep tarihidir. Bu eserin ilk yedi kitabı 549 - 50 sıralarında yazılmış ve 550 - 51 de neşredilmiştir. 551 - 53 yıllarının tarihini ihtiva eden 8. kitabı herhalde 554 de çıkmıştır. CB., Bonn, 1833 - 38.

Priskos: Yüksek rütbeli bir memurun kâtibi sıfatıyla Attila sarayına gitmiş. Bizans imparatorluğu ve Attilayı tasvir eden bir eser yazmıştır. Bu eserin yalnız bazı parçaları kalmıştır. Bu eser V. asır ortalarına ait biricik kıymetli kaynağımızdır. 463 yıllarına ait malûmatı saray muhitinden ve itimada şayan yerlerden almıştır. Hunlar ve Attila hakkındaki malûmatı da mühimdür. Eserinde Herodotos'un tesiri kuvvetlidir. CB., Bonn, 1829.

Not: CB.: Bonn'da neşredilen «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae» nin kısaltmasıdır.

İSLÂM KAYNAKLARI:

Bîrunî: el âsâr el - bâkıye, E. Sachau, Leipzig, 1878. Bunua Bulgar ve Suvar memleketi hakkında biraz malûmat vardır.

Hudûd al - âlam (transl. et explained by J. Minorsky) London 1937 (8) Gibb Memorial N. S. XI.

Mahmud Kâşgarî. Divânı lûgat - it - türk, 1337 Istanbul.

BİBLİOGRAFYA:

C. Brockelmann, Mahmûd al-Kasghârîs Darstellung des Türkischen Verbalbaus, Keleti Szemle XVIII, s. 31 n. 4.

Fehêr Gêza, Bulgarisch - ungarische Beziehungen, Keleti Szemle XIX, 2, 1921.

Bu makalede Sabir tarihi oldukça mufassal bir surette hülâsa edilmiştir. O zamana kadar Sabirlere dair yazılan bütün yazıları toplamış bunlar üzerinde bir çok münakaşalardan sonra Sabirlerin Macar olduklarını ispat etmek istemiştir.

G. Melgunof, Das Südliche Ufer des Kaspischen Meers oder die Nordprovinzen Persiens, Leipzig, 1868.

Hôman Bâlint, Magyar Történet, C. I, Budapest 1935.

Bu eserde dağınık olarak Sabir ve Onogur tarihine dair, az olmakla beraber, bazı mühim kayıtlar buluyoruz.

H. Howorth, The Sabiri and the Saraguri, the Journal of the Royal Asiatic Society, 24: 636, 1892.

Bu makale Sabirler hakkında yapılmış ilk toplu tetkiktir, çok noksan ve sathi olmakla beraber bunlara taallûk eden bütün Bizans kaynaklarını kullanmış ve bazı ermeni kaynaklarından da istifade etmiştir.

J. Marquart, Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, WZKM XII, 157.

2) Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert, Ungarische Jahrbücher, IV, 3-4, 1924.

Kállay Ferencz, Sabirok, Uj Magyar Muzeum I, CLIII - CLXIII, 1850 - 51.

Bu makalede istifadeye değer bir yer yoktur, zira usulsuz ve birbiriyle münasebeti olmayan fikirlerden müteşekkildir.

Kaspar Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, 1837, son bir tabı Heidelberg, 1925.

Bu eserin kıymeti daha ziyade ilk olarak Sabirlerden bahseden kaynakları tanıtmasıdır.

Moravcsik Gyula, Muagerisz király, Magyar Nyelv XXIII, s. 258-71, 1927 Bp.

Müellif bu makalede Bizans kaynaklarındaki Sabir adlarının muhtelif şekillerini bir araya toplamış ve en doğru, aslına daha yakın olanlarını tespit etmiştir.

2) Az onogurok történetéhez (Onogurlar tarihine dair) Mny. XXVI, s. 4-18, 89-109. Bu makalede Sabirler, Onogur ve Hunlarla olan münasebetleri hakkında mühim malûmat vardır.

3) Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher X, s. 53-90, 1930. Yukarıdakinin almançasıdır.

Németh Gyula, Szabirok és Magyarok (Sabirler ve Macarlar) MNY, XXV, s. 81-88; aynı tedkik «A Honfoglaló Magyarság Kialakulása» adlı eserinde bazı ilâvelerle s. 183-193 de bulunur.

2) Húnok, bolgárok, magyarok (Hunlar, Bulgarlar, Macarlar) Budapesti Szemle CXCIV - CXCVII, s. 167-178, Bp. 1924. Sabirlerin en eski yurtları hakkında biraz malûmat vardır.

Rásonyi László, A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevek (Vatan işgal eden Macarlarla alakası bulunan türk has isimleri), MNY XXVIII, s. 100-105, Bp. 1932.

Bu makalede bazı Sabir adalarının izahı ve birçok tarihi kaynaklarda Sabirlere dair olması çok muhtemel olan kayıtları ihtiva eder.

2) (Kâzsmárki István müstear namıyla) Szabirok (Sabirler) Magyarság 1930 âprilis 27, Bp.

Günlük bir gazetede çıkan bu makale kısa fakat iyi yapılmış Sabir tarihinin bir hülâsasıdır.

S. Patkanov, Über das Volk der Sabiren, Keleti Szemle I, s. 337-344, 383-389 aynı tedkik «A szabirok nemzetisége (Sabirlerin milliyeti) namıyla Etnographia XI, s. 337-344, 383-389 da çıkmıştır. Bu makalelerde Sabirlerin Vogul ve Ostyaklar üzerindeki tesirleri gösterilir.

W. Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927.

KISALTMALAR :

a. y. = aynı yerde.

C. B. = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.

HMK. = Honfoglaló magyarság kialakulása.

MNY. = Magyar Nyelv.

SABİR TÜRKLERİ

Priskos, çok münakaşa edilen bir kaydında, ilk defa olarak, Sabirlerin 463 sıralarında Saragur ve Urog (Ogur) lara hücum ederek bunları yurtlarından çıkardıklarını ve bunların da Bizansın dostluğunu kazanmak üzere buraya elçiler yolladıklarını bildirir. Sabirleri Avarlar takip ediyorlar, bunlar ise Okyanus kıyısında oturan kavimlerin önünden kaçıyorlardı. Bu malûmatı Konstantinos Porphyrogennetos hulâsalarında buluyoruz [1].

Priskos'daki bu haberin tafsilâtı şöyledir: «Bu esnada Saragur, Ugor ve Onogurlar Şarkî Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan muharebede özyurtlarından atılmışlardır; Sabirleri Avarlar püskürtmüşlerdi. Avarları ise Okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen cesim buharlarla sislerin, diğer taraftan da şimdiye kadar işitilmemiş pekçok yırtıcı kuş (griffon) - un yaklaşmasından kaçan kavimler, yurtlarından çıkarmışlardı ki bu yırtıcı kuşlar insanları paralıyorlardı. Bu felâketler tarafından tardedilerek hem hudut ülkelere hücum ettiler, bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemedi kaçıyorlardı. Öyle ki yeni bir yurt arıyan Saragurlar ilerlediler ve Akatzir Hunlarına rastladılar, onları harple yenerek tâbi kıldılar ve bilhassa Romalıların dostluğunu kazanmak maksadiyle elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi kabul etti ve hediyeler vererek geri gönderdi [2]».

Priskos'un bu sözlerini kısmen, X. asra ait Suidas leksikonu da zikreder ve orada bundan başka Konstantinos hulâsaları arasında sıkıştırılmış bir halde bulunan izzahattan Okyanus kıyısında oturan kavimlerin niçin Avarları ikamet yerlerinden çıkardıklarını da öğreniyoruz. Suidas'daki bu haberin Priskos'a ait olmadığı ileri sürülmüştür. Hattâ C. de Boor da kendi neşrinde bu fikirdedir. Bu malûmat Priskos'a ait olmakla beraber bahsettiği yırtıcı kuşlar

[1] Gyula Moravcsik, Onogurok történetéhez, MNy XXVI s. 5, 1930; Gyula Németh, Szabirok és magyarok, MNy XXV, s. 81, 1929, Bp.

[2] Priskos, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae yahut kısaca «CB.» Bonn 1829, s. 158.

kısmı efsanevidir. Zira burada Herodotos'un tesiri altında kalmıştır, onun bir hikâyesini tamamen hatırlatmaktadır. Bunnla beraber Priskos'un verdiği malûmattan şüphe edilemez, tarihi vak'aları Herodotos efsanesine bağlamıştır. Bunu ihtimal Herodotos'un zikrettiği «Abaris» kavim adının Avar ile olan zahiri benzerliğine aldanarak yapmış olabilir. Esasen eserinde telâkki ve üslûp bakımından olduğundan başka ifadelerde de tamamiyle Herodotos tesiri göze carpmaktadır.

Priskos tarafından verilen bu haberin doğruluğunu -Németh Gyula'nın bildirdiğine göre - çin kaynakları da teyit ediyorlar. Buna göre 460 sıralarında Avarlar bir kavme saldırarak İrtiş sahasında yerleşiyor daha sonra garba, Volga taraflarına doğru çekiliyorlar. Avarların saldırdığı bu kavim ancak Priskosun da zikrettiği Sabirler olabilir.

Bahsedilen Okyanus ve kıyısı Altayın şimal şarkı yahut şarkı Siberya olacaktır. Burada oturan Avarların koğdukları Sabirler de Avarların garp veya cenup cihetinde oturmuş olabilirler. Hakikaten Németh ve Patkanov gibi araştırmacıların dil tetkiklerine dayanarak gösterdikleri ve aşağıda tafsîlâtını göreceğimiz en eski Sabir ikamet yeri de garbi Siberyadadır [3].

Râsonyi'nin Gy. Németh'e dayanarak yazdıkları da bu mes'eleyi teyit etmektedir: Bütün ihtimallere göre Sabirler, Çinlilerin Gançeu diye kaydettikleri Turfan (Tarim havzası şimalinde) hâkim bulunan bir kıralın tâbii buldukları esnada bu eski Orta Asyadaki yurtlarında, o zaman dünyanın kültür seviyesi en yüksek şehirlerinden biri olan Turfan civarında oturduklarından buradan bazı kültür unsurları almış olacaklar ki bu kültür üstünlükleri İrtiş ve Tobol mıntkasındaki Ugor kavimlerine çok büyük bir tesir yapmıştı. Öyle görünüyor ki yüksek harp kültürlerinin hiç olmazsa bir kısım unsurlarını buradan almışlardı, göreceğimiz gibi, bunu uzun zaman muhafaza etmişlerdir [4].

Patkanov'un garbi Siberyada oturan Vogul, Ostyak ve İrtiş Tatarları arasında yaptığı dil araştırmalarına dayanarak tayin ettiğine göre, Obi körfezi, Ural dağları, Tobolsk eyaleti cenubi kısmının büyük yarısı, Tobol ve Vaga aşağı mecrasıyla İrtiş orta mecrası boyunca uzanan mıntaka, yani Tura ırmağı ve İrtiş mın-

[3] Gy. Moravcsik, a. y. s. 9-10; Gy. Németh, hûnok, bolgarok, magyarok, Budapesti Szemle CXCIV - CXCVII, s. 177, Bp. 1924.

[4] László Râsonyi Szabirok, Magyarság 1930, âprilis 27.

takası arasından geçen hudut eski Sabirlerin buradaki ikamet yerini gösteriyor [5].

Sabirler Ob ve İrtiş sahasındaki Onogurlara saldırınca, bunlar da akrabaları olan Saragurları önlerine katarak garbe yöneldiler, Yayık ve daha sonra da İtil'i geçtiler. Biraz sonra Sabirler İşim ve Tobol'un yukarı mecrası boyunda oturan ve kürk avcılığıyla meşhur olan Onogurlara hücum etti, onları takip ederek kendileri de Yayık ve İtil'i geçtiler. Sabirlerin de İrtiş sahasında samur kürkü avcılığı yaptıklarını biliyoruz.

Sabir hücumu on beş - yirmi yıl önce olsaydı, ihtimal ki Hun imparatorluğunun askeri kuvveti karşısında kırılacaktı; fakat şimdi Sabirler ve önlerinden kaçan Ogur kavimleri - 465 de Bizansa gelen elçilerinin dediği gibi - garp ve cenup garp istikametinde ilerliyerek, dağılmakta olan imparatorluğun arazisine girdiler. Volga ile Dinyeper arasında uzanan büyük sahayı kapladılar [6].

Sabir hücumu ve bunun tevlit ettiği karışıklık haberleri her tarafa yayılmıştı, Sabirler artık bundan sonra tarihin ön safında yer tutarlar [7].

Sabirlerin, galiba yalnız bir kısmı, çok geçmeden - Markwarta göre ihtimal ki 515 den önce - aynı yoldan Kafkas'a gelmiştir [8].

Hakikaten 515 te Kafkas şimalinde oturduklarından kat'i malûmatımız vardır; Çin kaynakları da bunu teyit ediyorlar. Bu sıralar da artık Sabirler Bizans eyaletlerini yağma ederler [9].

Sabirler hakkında ilk toplu malûmatı veren Howorth'a göre ise 508 yılında Daryal civarında Ambazuk Hunları bulunuyorlar ve bunlar şüphesiz olarak Sabirlerdir. Ambazuk Anastas'la iyi münasebetlerde bulunuyordu, kendisi yaşlı bulunduğu için memleketini imparatora hediye etmek istedi, lâkin imparator, bunların elde tutulması güç olduğunu bildiği için, kabulden çekindi. Az sonra Ambazuk öldü, oğulları Kubad'ın tazyikine mukavemet edemediler. 516 da İnanla birlikte Bizans'a karşı harbederler. Fakat bunu zapteden ermeni kaydına güvenilmez. Bu sırada Hazar denizi civarına kadar inerek Ermeni şehirlerini yağma ettiler. Bu esnada Ermeni kiralı Vardan idi; bunlara karşı Mijej adındaki Gürcüstan

[5] S. Patkanov, A szabirok nemzetisége, Etnographia XI s. 342, Bp. 1900.

[6] Bálint Hóman, Magyar Történet I, s. 44, Bp. 1935.

[7] Géza Fehér, Bulgarisch - ungarische Beziehungen, KSz. XIX 2. s. 25, 46.

[8] Gy. Németh, szabirok és magyarok, MNy XXV, s. 82.

[9] Gy. Moravcsik, a. y. s. 12; Rásonyi, a. y.

prensi gönderildi; bu, Dicle kıyısında Sasun eyaletinde bunları durdurdu. Kubat kendisini Ermenistan hâkimi tayin eyledi. Ermeni kaynakları bunları Hun adıyla zikrederler, lâkin Bizans müverrihleri bunları Sabir adıyla kaydediyorlar.

Yine bu sırada Kapadokya, Galatya, Pontus'u geçerek her tarafı yağma edüp, Euchaites ve Lycaonia (Konya) hudutlarına kadar ilerlediler [10].

Ellerine geçen Roma eyaletlerinde birçok katil yaparak ve mülkleri yangınlarla tahrip ile çok zengin ganimetler elde ederek geri döndüler. Böylece çok soyulan şehirlerden haberler imparatora kadar ulaştı. Bunun üzerine Anastas, Kapadokyanın başlıca yerlerini tahkime mecbur oldu, bu havalide oturanları da üç yıl vergiden affetti [11].

Anastas'ın Samen diye andığı bu Hunları, Kedrenos Sabir diye zikreder. Bunu müteakip 522 de Sabirlerden bahsedilir, aynı zamanda Hun adıyla da zikredilirler. Bunların başka bir kavim olması ihtimali yoktur. Bu sırada Bizans İran harbi başladı, imparator Justinus Ziligdes (yahut Zilgbior, Zagbiris, Zilgibio)-e hediyeler göndererek yardım edilmesi teklifinde bulundu ve bu teklifi kabul edildi; fakat imparator aynı zamanda İran kralı Kubad'a da 20 000 kişilik kuvvet gönderildiğini öğrendi, Justinus Kubad'a elçi yolluyarak «Bu köpeklerle oyuncak olmaksızın kardeş gibi sulh halinde kalırsak daha iyi ederiz» diyordu. Kubad Hun reisini çağırttı ve Justinus'un verdiği malûmatın doğru olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine reis ve adamlarını öldürttü, bunlar çadırlarında bir şeyden habersiz uyuyorlardı [12].

525 sıralarında, Kırım'daki Bosforos şehri yakınlarında oturan Hunların kralı Gorda, imparatorla ittifak etti, hattâ İstanbul'a geldi. İmparator tarafından parlak bir surette kabul edilerek kendisine hediyeler takdim ve bizzat imparator tarafından vaftiz edildi. Memleketine dönünce altın ve gümüşten mamul bütün putları eriterek mahvettiği için putperest rahiplerin gazabına uğradı ve öldürüldü. Yerine kardeşi Mogyer'i geçirdiler. Bu, hemen Bosforos'daki Bizans müstahkem mevkiine hücum ederek birçok kimseleri kılıçtan geçirdi. İmparator kuvvetleri Mogyer'i güçlükle tardedebildiler. Tam bu sırada Türak ve Glon adındaki iki Hun

[10] Howorth, The Journal of the Royal Asiatic Society, 24, 1892, i 3, s. 616. Bak. Ἀμβαζούκης hak. Prok. ed, Havry, I, 10, 10.

[11] G. Fehér, a. y. s. 46; Joannes Malalas, CB. XVI, s. 406.

[12] Howorth, a. y. s. 616.

kıralı imparatorla harp halinde bulunan İran kiralına yardıma gitmek üzere yola çıktılar [13].

İmparator, Sabir kralı Balakh (Malakh) ın dulu olan kraliçe Boarik ile ittifak etti. Malalas'ın dediğine göre: " Hun Sabirlerinin kraliçesi Boa (Boarik) erkek gibi müdebbir ve çok kudretli bir kadındı. Çok küçük yaşda iki oğlu vardı; kocası Blach (Balak) ın ölümünden sonra Hun kıt'alarından mürekkep 100 000 kişilik orduya o kumanda ediyordu. Kıralların mümtazı olan İmparator Justinianos, fazla miktarda para vererek değil, gümüşten muhtelif vazolar ve sair muhtelif hediyelerle onu kendine müttelik yaptı., [14].

Hunlar Kafkas sahasında yollarını bekliyen Boarik'a fena halde yenildiler, bütün orduları esir edildi. Türek müttelik imparatora zafer nişanesi olarak gönderildi. Glon harbde ölmüştü [15]. Galiba bu iki kiral Mogyer'in tabii idi [16].

İran ve Bizans harbi devam ediyordu, 530 da Dara şehri civarında bir muharebe oldu; Bizans ordusu Belizarius, İran ordusu da Firoz idaresinde idi. Hunlar Sunika ve Augan idaresinde bulunuyorlardı. Prokopios bu Hunlara Massageta adını veriyor. Bunlardan 6000 suvariye kumanda eden Simas yahut Askhan adındaki bir kumandanı da zikreder. Bu Hunlar çok cesurdular; kaybedilen harbi kazanmaya müvaffak oldular. Kubad İran Ermenistanına bir ordu gönderdi, bu orduya 3 000 Sabir de yardım ediyordu. Bu hususta Prokopios diyor ki : "İranlılara Hun Sabir tesmiye edilen 3000 kişi iltihak ediyordu, muhakkak çok muharip bir millettir. Hep-sine İranlı Mermeroos kumanda ederdi. İran Ermenistanında, Theodosopolis'ten üç günlük mesafede muayyen bir yerde ordugâh kurarak yerleştikten sonra, hücum hazırlanıyorlardı. O vakit Ermenistanın kumandanı, zeki, tecrübeli ve kabiliyetli bir adam olan Dorotheus'du.,, İranlılar bu muharebede büyük bir mağlubiyete uğradılar.

Bu harpler sırasında barbarlar sık sık kâh Bizans kâh İran tarafına geçerlerdi. "Bu esnada Hun Sabirler Kazar geçitlerini aşarak Roma kuvvetlerine hücum ettiler. Her tarafta Roma eyaletlerini, Ermenistanı yağma ettiler. İmparator, Rufinus Patricius'u şarka gönderdi.,, Bu kaydı Malalas'da buluyoruz. Bizans ordusu, Dara şehrine gelmişti. İran kralı, eğer sulh isteniyorsa, barbar-

[13] Hôman, a. y. s. 50; Moravesik, Muagerisz király, MNy. XXIII, s. 266, 1927.

[14] Howorth, a. y. s. 616; Fehér, a. y. s. 46; Joannes Malalas CB. XVIII, s. 430-31.

[15] Howorth, a. y. s. 617; Hôman, a. y. s. 50.

[16] Hôman, a. y. s. 50.

[17] Howorth, a. y. s. 617-18; Prokopios, CB. I, 74; Joannes Malalas CB. s. 472-3.

ların ilerlemesine mâni olmak için her iki tarafın el birliği yapmaları icap ettiğini bir mektupla bildiriyordu. Malalas'ın dediğine göre: "Ermenistandaki ordu kumandanı Dorotheus, Hunların işini bitirmek üzere şimdi hemen hücum edeceğini bu mektuba cevap olarak haber verdi,,. Harp devam etti. İranın muvaffakiyeti yoktu. 531 de Kubad öldü. İranlılar Martyropolis (Malatya) - i işgal ve bundan sonra sulh teklifinde bulundular. Sabirler bu esnada İran'a yardım vadinde bulunmuşlardı, lâkin geç erişebildiler. Malatyaya geldikleri zaman İranlılar gitmişlerdi. Halep civarına kadar her tarafı yağma ettiler. Antakyaya dört saatlik mesafeye kadar yaklaşmışlardı. Mühim miktarda ganimet ile geri döndüler. Dorotheus bunlara Ermenistan dağlarında rastladı ve ellerinden ganimetin bir kısmını aldı [17].

531 de Bizans ve İran arasında sulh yapıldı, bu 533 de takviye edildi Böylece otuz yıl süren İran Bizans harplerine nihayet verildi. Sulh dolayısıyla Sabirler yağma fırsatı bulamıyorlardı. Bu sebeple 550 ye kadar Bizans kaynaklarında Sabirlerden bahsedilmez.

VI. asır ortasında hakimiyet münasebetleri esaslı inkişaflara uğradı, Onogurlara galebe çalan ve Volga munsabı, Hazar denizi, Kafkas havalisinde VI. asrın ortalarına kadar mühim rol oynayan Sabir hâkimiyeti, İran kralı I. Husrev'in (531-78) şimal kavimlerine karşı 545 sırasında yaptığı harpte mahvoldu. Sabir kavminin bir kısım bakıyeleri, 545-55 yılları arasında artık Alanlar, Abhazlar, Zich'lerin komşusunda Kur, Rion, Kuban, Terek ırmaklarının menbaları havalisinde, merkezi idareden mahrum olarak, birçok kabile reisleri idaresinde yaşar, bir kısmı İran, diğer kısmı da Bizans tarafında olmak üzere ücretli asker olarak çalışırlar [18].

550 tarihinde İran-Bizans harbi başlar. Lazik kralı, İran taziyki üzerine imparator Justinianus'tan yardım istedi, kendisine 8 000 adam gönderildi; Petra'yı muhasara ettiler. Bundan başka, 300 altın mark mukabilinde Lazistanı müdafaa etmeyi kabul eden Alan ve Sabirler de bulunuyorlardı. İberyayı tahrip ettiler, bundan sonra artık İranlılar buraya giremediler. Prokopios'a göre bunlar beyaz Hunlardı. 551 de Sabirler yine İran - Bizans harbine iştirak ederler. Bizans tarafında çok miktarda Sabir bulunduğu gibi, İran tarafında da bulunuyorlardı. Justinianus, Hunlara mühim miktarda para yolladı. fakat bu para ellerine geçmedi [19].

[18] Hôman, a. y. s. 51.

[19] Howorth, a. y. s. 618; Prokopios, CB. I. s. 290.

Bu sırada geçen hadiseleri Prokopios'tan dinliyelim : «Bazı Hun (Sabir) reisleri Roma imparatoruna, diğerleri de İran kiralına eski bir dostlukla bağlıdılar. Her iki kiralın müttefiklerine lüzumu anında bolca, muayyen miktarda altın vermeleri adettir. İmdi Augustus Justinianus, dostları olan Sabirleri birlikte harbetmek üzere kendisine davet ettiği zaman, para ile onlara birisini yolladı, fakat o adam bilhassa para taşıdığı için tam Kafkas'a giremedi, zira aradaki sahayı düşmanlar işgal etmişlerdi. Bessa ve Petrayı muhasara eden Roma kuvvetleri geldikten sonra, mümkün olduğu kadar çabuk, kendisine bazılarını göndermeleri için Sabirlere haber gönderdi. Barbarlar hemen seçtikleri bir kısım kuvvetleri Lazistana yolladılar. Buraya varınca Romalılara karışarak surların muhasarası için kuvvet gönderdiler. Fakat Romalıların ümitsizliğinin farkına vararak, o andaki ittifak hakkında bir karar vermedikleri halde, Sabirler, insan hafızasının hatırlıyabildiği zamandanberi, ne İranlılardan ne de Romalılardan hiç birinin aklına gelmiyen bir şekilde makineler imal ettiler. Öyle ki, her iki imparatorlukta da birçok mühendis eksik değildi ve şimdi de böyledir. Sıksık her devirde surları dövmek için her iki taraf da bu tarzda makineler yapıyorlardı. Bunlardan hiçbiri şimdi barbarların yaptıkları gibi bir ibdâda bulunmadı. Bu şüphesiz insan dehâsının tabiatidir, zamanla birlikte dâima yeni şeylerin keşfi de ilerler. Sabirler derhal bu koç başını alışıldığından başka bir tarzda harekete getirdiler.» [20] Bu makineler kırk kişi tarafından taşınabilecek kadar hafifti, bunlardan çokça yaptılar. Petra düştü. Aynı zamanda İran ordusunda da 12000 Sabir vardı, İran kumandanları da bu Sabirler sâyesinde aynı makinelerden yaptırmışlardı. Bu esnada İran tarafında bulunan Sabirler hakkında Prokopios şu malûmatı veriyor: «İran ordusu şehri muhasara etmişti. İran kumandanı Mermeroos, evvelâ Sabirlerin yardımını ve mümkün olduğu kadar çok miktarda, insanlar tarafından taşınabilen koç başları yapmalarını istedi. Romalıların müttefiki olan Sabirlerin az evvel Petra muhasarasında yeni bir icatta bulduklarını işitmişti, bu icattan istifade etmek istiyordu. Sabirler hemen Romalılara yaptıklarına benzer makineler imal ederek harekete getirdiler, bunları kapıların karşısına yerleştirdiler. Düşmanın bir kısım kuvvetlerini bunlarla işgal ederek, Sabirler ve İranlılar surlara okadar çok ok attılar ki ok bulutu semayı kaplıyordu. Buna rağmen Romalıları yerlerinden çıkaramadılar».

[20] Prokopios, CB. II, 509-11; Fehér, a. y. s. 50-51.

Neticede İranlılar hücumlarında muvaffak olamıyarak beş senelik mütareke yapıldı. Bu mütarekenin meydana gelmesi, Bizansın İrana mühim miktarda para vermesi sâyesinde temin edildi. İran kiralı aldığı bu parayı Sabirlerin ittifakını kazanmak maksadıyla harcadı. Sabirlerin bir çoğunu Ak Hunlarla birlikte bir çok da fil katarak Mermeroos'in yardımına gönderdi. Lâkin bunun neticesi muvaffakiyetli olmadı. Birçok adamlarıyla beraber Sabirlerin reisleri de öldürülmüşlerdi. 554 de Balmakh, Kutilzis, İliger adındaki kumandanlar idaresinde Bizans hizmetinde 2000 Sabirin çalışdığını ve bunların İran kumandanı tarafından gönderilen 3000 Deylemliyi tuzaga düşürecek, 1000 kişi kalıncıya kadar imha ettiklerini biliyoruz. Bizans Bu hizmetlerinden dolayı Sabirleri taltif etti, fakat Sabirler hemen akabinde İrantarafına geçtiler. Sabirler 500 - 555 yılları arasındaki İran - Bizans harplerinde kâh bir tarafı kâh diğer tarafı tutarak çok kararsız harbetmişlerdir [21].

Howorth'un bu suretle hulâsa ettiği buna dair olan malûmatın tafsilatı Agathias'da şöyledir: «İran kumandanı Nachoragan Roma arazisine taarruz etti, Roma ve Sabir tesmiye edilen Hunların ücretli askeri (zira ağır zırhlı olarak Romalıların hizmetinde bunlardan takriben 2000 kişi kadar bulunuyordu; Balmakh, Kutilzis ve İliger adında, aralarında çok meşhur reisler idaresinde idiler) Martinus'un emri üzerine Archeopolis ve civarındaki arazide ordugâh kurarak, düşmanın geçişini görebilecek ve kolayca tehlikeye sokacak surette yerleştirilmişti. Çok mağrur ve kibirli bir kumandan olan Nachoragan bu suretle Sabirlerin bu mevkide pusu kurduklarını öğrenince, kendi arkalarına düşerek baskın yapmalarına mâni olmak için, yardımcı Deylemlilerden seçtiği 3000 kişiyi, hepsini imha etmeği emrederek, derhal onlara karşı gönderdi. Bu Deylemliler geceleyin Sabirlere karşı yürüdüler, eğer onları uyurken yakalarlarsa hepsini boğazlıyacaktı; bununla beraber tâli onları aldattı. Zira içlerinden seçtikleri Kolhis'li birini kendilerini Sabirlere götürecek yolda öncülük etmiye zorlamışlardı. Bu adam memnuniyetle kabul etmiş göründü, fakat ortalık gece ve etraf sık ormanlık bulunmakla, yavaş yavaş onlardan uzaklaştı ve nihayet onları aldatarak kurtuldu, cebri yürüyüşle kendisini takip edenlerden önce Sabirlere ulaştı. Onların hepsini horlıyarak rahatça uyur görünce, «ey bedbahtlar» diye açık ve yüksek sesle haykırdı. Sabirler güçlkle uyanarak, kendilerine düşmanın pek yakın

[21] Howorth, a. y. s. 619-20; Prokopios, CB. II, s. 528-29; II, 548.

bulduğunu öğrendiler. Sür'atle ve intizamsızca yerlerinden fırlayarak silâhlandılar ve siperlerden çıkararak vâdideki ordugâhlarının tahkim edilmemiş yerini, her tarafa dağınık, direkleri derilerle çevirmek suretiyle yapılmış barakaları terkederek pusuya girdiler. Deylemliler mümkün olduğu kadar düz yolu takip ettikleri halde ancak fecirden önce Hunların ordugâhı önüne varabilmişlerdi, düşmanın felâketinden emin olarak buraya hücum ettiler. Sessizce ve duyulmalarından şüphe etmiyerek, mızraklarını Sabirlerin gizli buldukları barakalara doğru sallıya sallıya ilerliyorlardı, her şeyin kendileri için müsait olduğu zannında idiler. Bu esnada Sabirler her iki taraftaki pusularından çıktılar ve onlar arasında homurdandılar. Beklenmedik bir anda yepılan bu hücum ile düşman arasında karışıklık ve ümitsizlik tevhit etmişlerdi. Deylemliler ne kaçabiliyorlar, ne de düşmanı tefrik edebiliyorlardı; dar bir yere sıkıştıkları için birbirlerine girmişlerdi. Kendilerini müdafaaya bile teşebbüs edemediklerinden Sabirler her tarafta bunları öldürmekte idiler, bu suretle 800 kişi öldürülmüştü. Diğerleri güçlkle kaçabilmiş ve ne yapacaklarını bilemeden ötede beride dolaşmakta idi; kaçanlar her tarafta görülüyorlardı. Tekrar kuşatılarak yine düşmanın içine atıldılar. Bu suretle gece tamamen geçti, sabahla beraber ortalık aydınlamağa başlayınca, kurtulabilenleri derhal İranlıların ordugâhına koştular. Lâkin Sabirler tarafından takip edilerek sıkıştırıldılar. Bu esnada Archeopolis'te geceliyen Roma kumandanı, her tarafa akseden gürültü ve feryatları duymuştu. Dağların tepesinden güneşin ışıkları dökülmeğe başlar başlamaz ilerledi ve Sabirlerin Deylemlileri kaçırdıklarını müşahede ederek, düşman dar bir yerden geçerken hemen katliam emrini verdi. Neticede Deylemlilerden ancak 1000 kişi Nachoragana dönebildi».

«Sabirler bu muharebede yaptıkları hizmetten dolayı Romalılar tarafından taltif edilmişlerdi, lâkin az bir zaman sonra, eskiden çok kuvvetli düşman halinde buldukları İran tarafına geçmekte tereddüt etmediler.

Maxentius ve Theodorus adındaki iki Roma kumandanı, Sabirlerden 500 kişinin ordunun büyük kısmından ayrı, uzak ve sapa bir yerde oturduklarını, silâhlarını bırakarak ihmakâr bir tarzda yaşadıklarını öğrenince, hemen onlara karşı 300 süvari gönderdi. Etrafı alçak ve dışarıdan görülebilecek bir surette duvarla çevrili bir kasabada bulunuyorlardı. Süvariler buraya yaklaşarak her taraftan dökercesine taş, ok ve kargı attılar. O zaman bunlar,

düşmanın olduğundan çok fazla bir kuvvetle üzerlerine yürüdüğünü zannetmişlerdi. Aynı zamanda, ani bir sarsılmadan dolayı ne kendilerini müdafaa etmeği düşünebiliyor, ne de kaçmak için bir yer açabiliyorlardı, çünkü etraf duvarla muhattı. Bu sebeple her yerde öldürüldüler. Yalnız kırk kişi hayret verici bir surette el ve ayaklarıyla duvarlara tırmanarak muhtelif taraflara doğru kaçabildi; bunlar civardaki sık ormanlık içine saklanmışlardı. Fakat Romalılar izlerini bırakmıyarak takip ettiler [22]».

Avarlar 558 de Kafkasta Bizansa elçi göndererek ittifak teklif ediyorlar. Justinianus bu teklifi kabul etti ve Valentinus idaresinde, hediyelerle Avarlara bir elçi heyeti yolladı. Menandros buna dair şu malûmatı vermektedir: «İmparator fikrime göre çok doğru olarak, anlaşılan şöyle düşünmüş olacak ki Avarlar ister yensin ister yenilsinler, Romalılar bakımından her iki tarzda da faydalıdır. Valentinus oraya varınca hediyeleri takdim ve imparatorun selâmlarını tebliğ etti. Avarlar evvelâ Utigurları sonra da bir Hun kabilesi olan Zal'leri yendiler. Sabirleri de hakimiyetleri altına aldılar [23]».

582-602 yıllarının tarihini yazan Theophylaktos Simokattes'e göre Avarların Kafkas'ta zuhûru Sabirler de dahil olmak üzere birçok kavimleri korku içinde bırakmıştı. 569 a kadar çıkan Zacharias'ın eserinde de Sabirler zikredilir, bu eser daha önceki kaynaklara dayanarak yazılmıştır [24].

Bundan sonra Menandros'ta ancak 576 da Sabirlerden bahis vardır.[25]. II. Tiberius zamanında İranla vuku bulan harpler sırasında Bizans ordusu harekete geçmeden İranlılar Ermenistan'a girmişlerdi. Bunun üzerine cephedeki askerlere, Albania'ya girerek Sabirleri ve Alanları tamamiyle püskürtmedikleri ve rehinelerle iktifa ettikleri için imparatorun kendilerine kızdığı haberi verildi. Bunun neticesi olarak Sabirler de Romalılar tarafından ayrılmışlardı. Bu muvaffakiyetsizlikleri dolayısıyla kederlenerek ne yapmaları icap edeceğini düşündüler, sonunda Albania'ya yeniden hücum ettiler. Sabirleri ve Alanları ikamet yerlerinden kaldırarak

[22] Agathias, CB. III, 17-18; IV, 14.

[23] Menandros, CB. fr. 22, s. 318; Macarca tercümesi: İmre Lukinich, KK. 4, s. 62-65, Brassó, 1905.

[24] Gy. Moravcsik, Az onogurok történetéhez, MNy. XXVI, s. 13.

[25] G. Fehér, a. y., s. 46.

Kur nehrinin beri sahiline yerleştirdiler ki istikbalde Bizansın hakimiyeti altındaki bir yerde oturmalarını istiyorlardı [26].

Yine Menandros'un anlattığına göre «Bu sırada Roma kumandanları, Albania'ya taarruz ile Sabirlerden ve başka kavimlerden rehineler aldıktan sonra İstanbula dönmüşlerdi. Bu esnada Romalılara tâbi olan Sabirlerin ve Alanların elçileri de oraya geldiler, imparator bunları iyi ve insaniyetle karşıladı. Sözlerinden İran kralının kendilerine ne kadar çok para verdiğini ve bunların işi ne derece büyötmek istiyerek hakikati gizlediklerini anladı ve onlara dedi ki: yalnız mevki sahiplerine değil sizin herbirinize bunun iki misli mükâfat vereceğim; bu, barbarlar arasında sevinç uyandırdı. Öyle göründü ki, Romalıların hakimiyeti altına girdiklerinden dolayı Allaha şükrediyorlardı. Bununla beraber Abir (Sabir yerine; Sabirleri anlamamız icap eder) in az zaman sonra Roma tarafından ayrıldığını ve rehineler galesiyle alâkadar olmıyarak İranlılar tarafına geçtiğini söylediler. Daha sonra imparator elçilerle müzakere ve müşaverede bulunarak onlara, kendisine rızalarıyla tâbi olanlar hakkında âlicenap davranacağını, tâbi olmakta güçlük çıkaranları da kuvvetle itaati altına girmeye mecbur edeceğini söyledi». Fehér'in ilâve ettiğine göre, kaysar bu sırada bunlardan asker almaktan imtina eder. Albania'yı işgal esnasında, bunları rahatsız etmemeyi, kadınlara iyi muamele edilmesini istiyordu. Bizans, bunların eskiden çok mühim roller oynamasına rağmen, bu defa onları kullanmaya lüzum görmedi, Ermenistan arazisine kısım kısım yerleştirdi. Bunu müteakip çabucak inhilâl ettiler, bu arazi de Bizans eline geçmişti.

Howorth'da bu hususta şunları buluyoruz: Menandros'un son defa olarak 579 da İran tarafından Sabir ve Sarasenlere karşı sefer yapmak lüzumunun hâsıl olmasına dair kâydi, bundan sonra da bu havalide Avar ve Kazaklar [*] arasında Sabir kanından kimselerin bulunması muhtemel olduğunu göstermektedir. [27].

Şimdi bunların Kafkas şimalindeki ikamet ve faaliyet sahalarını göstermeğe çalışalım:

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Prokopios'a atfen Howorth, 508 yılında Daryal geçidine hâkim bir müstahkem mevkide oturan

[26] Howorth, a. y. s. 621; Menandros - İmre Lukinich tercümesi, s. 132; CB. s. 393-94.

[27] Menandros - Lukinich tercümesi, s. 135; CB. fr. 22, s. 318-19; G. Fehér, a. y. s. 46; Howorth, a. y. s. 621.

[*] Howorth'un galiba yanlış kaydettiği bu ismin Kazar olması ihtimali vardır.

Ambazuk Hunlarının Sabir olmaları icap ettiği kanaatinde idi. Bundan başka ona göre şimali Kafkasya havalisi 465-556 (?) arasında Sabir hakimiyeti altındadır. Maeotis şimalindeki araziye işgal etmedikleri görülmektedir; daha ziyade Kuban ve bunun şimalindeki sahayı kapladılar, Don nehri ötesine de yayılmadılar. Bunun bir misali olarak büyük Bulgaristanda Suvar şehrini buluyoruz.

Prokopios Boa nehri menbaı havalisinde diğer birçok kavimler yanında Alan, Abhaz, Zich'lerin oturduklarını, bundan başka Sabir lâkabını taşıyan Hunların da ikamet ettiklerini bildirir [28]. Yine eserinin başka bir yerinde Kafkas dağlarından Hazar geçitlerine kadar uzanan mıntakanın Alanlar elinde bulunduğunu ve bu civarda da Sabir adı verilen Hunların ve diğer bir kısım Hun kabilelerinin oturduklarını yazmaktadır. Prokopios'da şimale doğru olan yayılma sahası gösterilmemiştir. [29]. Bu meseleye dair Németh'de şunları buluyoruz: Sabirler galiba evvelâ Kafkasta Volgaya yakın bir sahada oturdular, onları daha sonra garpta, Kuban mıntakasında buluyoruz. Uturgurların yanında ve onların cenup garbında, bütün ihtimallere göre kısmen de Kuban boyunda oturdular. Bunların bu sahaya ne zaman göçtüklerini bilmiyoruz, burada 500-560 yılları arasında faaliyettedirler.

Buradaki takriben yarım asırlık tarihlerinden, bazı harpleri haricinde fazla bir şey bilmiyoruz. «Hunlarla», Bizans İmparatorluğu ve İranla bazan müttefik, bazan da düşman gibi harp ederler [30].

Priskos'da zikredilen kavimlerden Avarların komşusu olarak yalnız Urog ve Onogurlar Kafkasyadaki vatanlarında kalıyorlar ve onların yanında da Sabirlere mensup bir kavim yaşıyordu. Avarların istilâsı durdu, Hunların yolu üzerinde yürüyebilmek için daha bir asır beklemeleri icap ediyordu. Avarlar eski Hun imparatorluğunu teşkil eden şark milletleri camiasını karıştırıyorlar ve bu kavimlerin istilâsı haberi Bizansa kadar geliyordu. Maamafih cenubi Rusya istebi oldukça geniş olduğundan bunların önünden kaçan kavimler kendilerine yer buluyor ve Avarlar da durmak mecburiyetinde kalıyorlardı.

VI. asır ortasında Jordanes bu kavimlerin iskân mıntakaları hakkında şu malûmatı veriyor: «Okyanus kıyısında oturan Estlerin cenubunda çok muharip bir kavim olan Akatzir'ler oturur, buğdayı tanımazlar, fakat gıdalarını hayvanlardan ve avcılıkla temin eder-

[28] Prokopios, CB. I, s. 288; Howorth, a. y. s. 622.

[29] Prokopios, CB. II, s. 469; Fehér, a. y. s. 55.

[30] Gy. Németh, HMK. s. 175, 186.

ler. Bunların berisinde Pontus şimalinde Bulgarların ikamet yerleri uzanır ki, bizim günahlarımızdan doğan fenalıklar bunları meşhur yapmıştır. İşte, kahraman kavimlerin kaynağı olan Hunlar buradan çıkmışlardır. Bazıları Altziagir, diğerleri de Sabir adını taşırlar. Bunların ikamet yerleri birbirlerinden ayırır. Tamahkâr tüccarın Asya mallarını getirdiği Kerson yakınında Altziagirler otururlar. Hunogurlar ise kakım ticareti ile meşhurdur [31],,,

Gyula Sebestyén, Sabir ve Hunogur adlarının bir arada zikredilmesinden, VI. asırda bunların sık münasebetleri bulunduğunu istihraç ediyor. Bu suretle Jordanes'in eserinde çok az malûmat buluyoruz ve bu da karışıktır. Zira o, yalnız iki Hun kavminin yani Altziagir ve Sabirlerin adını zikreder. Fakat buna rağmen ümit ettiğimiz gibi Sabirlerden fazla bahsetmez.

Lâkin en ehemmiyetli malûmatı Chorene'li Moses'in coğrafyasında buluyoruz. Buna göre Zich'ler memleketinin şimalinde T'urk'k (Khazar?) ve Bulgar kavimleri bulunuyordu. Fakat bunlar oradan geçen Kup'i - Bulgar, Duç'i Bulgar, Olxontor - Blkar (hicret edenler) ve Ç'dar-Bolkar nehirlerine göre adlanmışlardır. Şarka doğru da Savir (k)'-ler, At'l nehrine kadar oturuyorlardı. Bu nehir Asyalı Sarmat ve İskitler memleketi arasında bir hudut teşkil ediyordu. (Buna dair yazılan 125 numaralı notda şu malûmat verilmektedir: Bulgarların yanındaki Turk'k-lar Kazarlarıdır. Kaynak kuvvetli bir ihtimale göre V. asırda yazılmıştır, VII. asırda genişletildiği anlaşılıyor. Bu suretle buradaki tefsirlerin de VII. asırda yapıldığı ve bu zamana taallük ettiği kendiliğinden anlaşılır. Aslı metin Bulgar ve Sabirleri mevzu edinmiştir, fakat sonradan Kazarları da içine alır. Derhal göze çarpan değişiklik, Aspar-hroug, Khoubraâtha üzerine olan kısımdadır).

O halde Sabirlerin memleketi, Don ve Kuban arasındaki sahada oturan Bulgarların şarkından şimale Volgaya kadar erişiyordu. Bu, Rion membaı civarından Volgaya kadar uzıyan geniş bir saha olup bütün müellifler tarafından Sabirler birçok kavimler olarak zikredilmişlerdir. Bunların bir seferine 13.000 adam iştirak ediyordu ve hattâ kraliçe Boarik 100.000 adamdan da bahsetmektedir.

Menandros tarafından bunların yerleştirildiği mevki olarak bahsedilen Kur nehrinin sağ sahili, vâsi Sabir yurdunun cenup köşesinden ibarettir. Yani Sabirler küçük bir sahaya sıkıştırılmış

[31] Jordanes, Getica - János Bokor tercümesi, KK. 3, (V. 36-37), Brassó 1904. Fehér, a. y. s. 26-27.

oluyorlar. O halde Sabir kavminin asıl büyük kısmı ne oldu, bunu bilmiyoruz. Yalnız bunda bazı ihtimal dahilindeki noktai nazarlara istinat edilebilir.

Fehér ve Hóman'a göre Theophylaktos'un Zabender şeklinde kaydettiği isimden türkçe cemi hali anlaşılmalıdır. Buradaki cemi eki bir müşareket eki mevkiindedir. Lâkin Râsonyi'nin şifahen verdiği malûmata göre bu ismin Semender adıyla bir münasebeti vardır ve herhalde buradaki - der cemi ekinden ziyade «Bayındır, Kundur, Kumandur» isimlerinde de görüldüğü gibi bir isim teşkil eki olmalıdır.

Eğer, Sabirler Avar darbesinden sonra eski yurtlarında faal bir kavim halinde kalmış olsalardı, o zaman Türk hakimiyeti altına girmeğe mecbur olurlardı. 576 yılında bir Türk prensi Bizans elçisine, Unigur (Onogur) ve Alanların memleketini zaptedebilmek için onlarla ağır muharebeler yaptığını söylüyor ve Sabirlerden bahsetmiyor. Bundan şunu kabul edebiliriz ki Sabirler Avar boyunduruğuna tahammül edemediler ve şimale çekilerek -büyük bir kısmı - Bulgarların bir cüz'ünü teşkil ettiler. Bu, aynı sıralarda Bulgar kavminin başına gelen hadiseyi andırıyor ve ancak bir faraziye'dir.

Maamafih, Fehér'in bu fikrini teyit edecek delillere malikiz, meselâ Brockelmann'ın da yazdığı gibi, Kâşgari, Bulgarlar arasında bir Suvar kabile adı bulunduğunu yazmaktadır. Bu mesele hakkında aşağıda etraflı malûmat vardır.

Şu muhakkak ki Sabirlerin büyük bir kısmı cenupta oturan ve sonradan daha cenuba geçen Savardi adındaki kısma nazaran, ister muhaceret etsin, ister yerlerinde otursun, şimalde bulunuyordu. Böylece menbalarda zikredilen bu Sabirler, Sabir memleketinin cenup taraflarında oturan Sabirlerle aynıdır.

Avarlar, Geriden Asya istikametinden bir tehdiye maruz kaldılar ve birkaç yıl içinde Tunaya kadar uzanan hemen Avrupa'nın yarısına müsavi bir sahada yayıldılar. Yolları daha kolaylaşmıştı, zira Hun kavimleri biribirleriyle harbediyorlardı; yeni fatihler onlar üzerinden, bir maniaya tesadüf etmeden, yürüyüp geçtiler. Avarların bu yeni akını Kafkasta oturan kavimlerin adlarını tekrar meydana çıkarmıştır.

461-65 yılları arasında Onogur, Sabir ve Urog'ların kaldıkları yerde, 558 de Unogur (Unigur), Sabir ve Barzal'lar vardı. Sabirler iki Avar hücumu arasında oldukça tanınmakla beraber, Oongur'lar bu esnada kaybolmuş gibidirler. Bunlar ne oldu? Acaba mahv mı

oldular? Prokopios'un bu devre tahsis edilen yazılarında bunlara tesadüf edemiyoruz. Belki de onları bir arkaik isim altında zikretmiştir. Kutrigurların mağlûbiyetten sonra kendilerini topladıkları, Agathias'ın verdiği malûmattan anlaşılıyor [32]. Prokopios'a göre, 550 de Gepidler, Lombardlar ve Romaya karşı ittifak etmek için Kutrigurlara elçi gönderdiler; bunlar da Kinialkh idaresinde Lombardlara hücum etti. Bu kumandanın Zabergan (Sabir han) adı da vardır. 558 de İstanbul'a kadar giden Zabergan, az sonra ihtiyar Belizarius idaresindeki Bizans askeri tarafından mağlûp edilmiştir. Bu taarruz Kutrigurlara az şey kazandırdı, zira Bizans biraz sonra tekrar Utigur Kırılı Sandil'e müracaat etti ve ganimetleri ellerinden alındı [33].

Onogurlar VI. asırda - bir kısmı Ermenistana göçtükten sonra kendilerine katılan Sabir bakıyeleriyle birlikte, Uturgur (Otuzogur) kabile birliğini teşkil ettiler; Kafkas şimalinde bundan sonra, aynı zamanda, Sabir ve Onogur tesmiyesi kaybolur bunların yerine Uturgurlar zikredilmeğe başlar. Bunlar daha bir asır sonra, Kazar devletinin tâbii oluncuya kadar, burada Onogur-Bulgar devletinin reisliğini yaptılar.

Sabirlerin yurdundan Avarlar çekildikten sonra buralar, Gök-Türk akıncılarının geçit sahası oldu. VII. asırda Gök-Türk imparatorluğundan ayrılan Kazarlar burayı hakimiyetlerine ahrlar [34].

Gyula Moravcisk bu hususta diyor ki : Hôman'ın bahsettiği bu Utigur (ona göre Uturgur) adı fikrime göre, Onogur ve Sabirlerin 545 te teşkil ettikleri kabile birliğinden başka bir şey değildir. Bazı Sabir kabilelerinin Onogurlarla olan münasebatı, sahih delillerin gösterdiğine bakılırsa, çok muhtemeldir. Bununla beraber bu hâdise, fikrime göre, yalnız Sabirlerin 558 deki mağlûbiyetlerinden sonra vâki olabilir. Zira kaynaklar açıkça gösteriyor ki, Avarların büyük hücumu kudretli Sabir kavmini dağıtmıştır. Bu zamandan sonra bakıyelerine Kafkas cenubunda rastlanır. Géza Fehér'in Sabirlere dair verdiği malûmata şunları ilâve etmeliyiz : Sabirler 558 deki büyük mağlûbiyetten sonra 572 ve 578 yılı hadiseleri sırasında da zikredilirler. Artık bu devirde eski iktidarlarının izi kalmamıştır. Bununla beraber 547 sıralarında Utigur

[32] Fehér, a. y. s. 55-56 ; 25-28-32 ; Carl Brockelmann, Mahmûd al-Kaşgâris-Darstellung des Türkischen Verbalbaus, KSz. XVIII, s. 31, 1918.

[33] Howorth, a. y. s. 627; Fehér, a. y. s. 32; Hôman, a. y. s. 52.

[34] Hôman, a. y. s. 48.

adının tekrar zuhûr etmesi, Onogur ve Sabir kavimlerinin yeni birliğine delâlet edemez [35].

Öyle görünüyor ki, Hun-Bulgar imparatorluğu birliğini, İrnik (Hovax) - in halefleri daha bir müddet yaşatmaya muvaffak oldular. Fakat Bizans tarihçileri, bunların dahili münasebetlerinden fazla birşey bilmiyorlar. Hattâ birçokları kavimlerin hususi adlarını bile tanımıyor. Sabirler ve hükümdarları, Ambazuk, Balakh, Boarik şurada burada geçer. Fakat diğer Pontus kavimlerini toptan Hun yahut Bulgar adıyla yazmaktadırlar.

Coğrafi vaziyetten dolayı istidlâl edebiliriz ki, Trakya ve Mözya akınlarında, 481 denberi faaliyette bulunan ve 520 denberi Slavlarla cenkleşen, şark Gotları ve Gepidlere karşı İmparator Zenon ve haleflerinin çok defa yardımlarına çağırdıkları Hun yahut Bulgarlar, Don-Dinyeper sahasındaki Kuturgur (Altiagir) - lerden oldukları gibi, Ermenistan ve Kapadokyaya kadar giren, Bizans ve İranın Kafkas sahasındaki harplerinde - kâh bir, kâh öbür tarafta - müttefik sıfatıyla gözüken Hun adı altında zikredilen insanlar da bedihi olarak Sabirlerdir [36].

Sabir ve Onogurlardan mürekkep otuz kabilelik bir birliğin doğması neticesi olan Uturgur (Otuzoğur) adı uzun ömürlü olmadı; Onogur kavim adı VII. asırda yeniden zuhûr etmektedir. Bununla beraber Sabirlerin bir zamanki inhilâllerinin izleri de silinmemiştir. Macarlar X. asırda bu münasebetleri biliyorlardı. Elçileri İmparator Konstantinos'a kendilerine bir zamanlar kuvvetli Sabirler (Σάβαρτοι ἄσφαλοι) denildiğini, İran tarafında oturan kardeşlerinin şimdi de bu adı taşıdıklarını söylüyorlar [37].

568 den takriben 620 ye kadar süren Gök - Türk hakimiyeti sırasında Sabirlerle birleşen Onogur (Uturgur) lara Garbi Gök-Türk kağanı tarafından gönderilen bir reis hükmederdi [38].

Kazarlar Volga munsabında, Hazar denizinin garp kısmında eski Sabir memleketine yerleştiler. Azametli Hazar imparatorluğunun yalnız bir kısmı Hazarlardan müteşekkildi. Bu birlikte müttefik Sabir-Onogur kabileleri de yaşıyorlardı. Arap müstahkem mevki olan al-bab wal-Abvab'ın şimalindeki Sabir şehirleri Semender ve Balancar da Hazarların eline geçmişti [39].

[35] Moravesik, Az onogurok történetéhez, MNy. s. 96.

[36] Hóman, a. y. s. 50.

[37] Hóman, a. y. s. 51; Fehér, s. 51; Gy. Németh, HMK. s. 316.

[38] Hóman, a. y. s. 55.

[39] Hóman, a. y. s. 60.

Konstantinos'da zikredilen Macarların (Σάβαροι ἄσφαλοι) «Kuvvetli Sabirler» adı da Kafkas sahasını göstermektedir. Bu adı IX. asır sonuna doğru 889 da İran tarafına kaçarak kurtulan bakiyeleri daha yarım asır kullandılar. [*] Kur sâhasındaki Sabir bakiyelerinin buldukları araziye, aşağıda tafsilâtını göstereceğimiz gibi, XI. asırda Sabir arazisi (Sevortik), iki yüz sene kadar sonra Macar mintakası (Madsaragadzor) tesmiye ediyorlardı. Moğol istilâ ordusu, Urmiye gölü civarında kendilerine pusu kuran Sabirlere raslamıştı [40]. Peçenekler Macarlara Kuma ve Kuban yukarı mecraları boyunca hücum ettiler; Macarları Volga boyundaki Beşgur (Başgird < Beşogur) kardeşlerinden daha önce ayırmışlardı. Peçenek darbesi bâzı Sabir menşeinden olan cenup bakiyelerini Kur nehri istikametine doğru sevketti. Orada asırlar önce kendilerinden ayrılan Sabir ve Bulgar kardeşlerinin komşusunda yerleştiler. Panonya Macarları X. asır ortasında kendilerinden ayrılan ve İrana doğru çekilen kardeşleriyle elçiler marifetiyle temasta bulunmuşlardır [41].

Sabirlerin Kur nehri civarına yerleştirilmelerinden sonra artık küçük küçük kısımlara ayrıldıklarından dolayı mühim bir rol oynamamaları, Bizans kaynaklarının bu esnada teşkil ettiği boşluktan ziyade, Bizansın bunları zikretmemesinde bir sebep teşkil eder. Bundan sonra artık faaliyetleri mahalli kalmıştır ve yaşadıkları sahadaki Ermeniler üzerinde mühim tesirler yaptıkları için, bunların kaynaklarında daha sonraki devirler hakkında malûmat aramaya mecburuz. Aynı zamanda arap ve fars kaynaklarında da onları buluyoruz. Menandros'un Kur nehri sahilinde yerleştirilmiş olduklarına dair verdiği malûmatı bu kaynaklar teyit ediyorlar, Belâzuri IX. asırda, Bardaa yerlilerinin hikâyelerine göre الساوردية as Sāv-rdıya adındaki bir kabilenin Ermeni şehri Şamkor'u harap ettiğini ve Yezid bin Usayd Ermenistandan ayrıldığı zaman (750-60) bu kavmin kendisini toplamış bulunduğunu yazıyor. Mes'udî bu kavmi X. asırda السیوردية as. S. yāv. dıya namiyle kaydeder. Siâbece ermenicedeki Sjav - orti'nin acemceye tercemesidir. Siâbece kara çocuk demektir. (Markwart'ın gösterdiği gibi doğrusu Sisâgândır, bunlar Sevordik' komşularıydılar.) Mes'udîye göre muharip bir ermeni kabilesi, Kur nehrinin Tiflis ve Bardaa ara-

[40] Hôman, a. y. s. 66; Gy. Németh, s. 316.

[41] Hôman, a. y. s. 69; Fehér, a. y. s. 71.

[*] Marquart'a göre Sabartoi Asfaloi 750-760 sıralarında Ermenistana göçerler. Bak. Streifzüge, s. 39.

sındaki kısmında yaşar ve bir kısmı İran ordusunda çalışmaktadır. Belâzuriden anladığımızı göre Bardaa şehri hududunda otururlar, yerliler bunların yeni gelmiş bir kavim olduğunu bilirler. Markwart, Thüry, Hübschmann delâletiyle, bunlardan, çok muharip ve cesur bir kavim diye bahseden, birçok Arap, Fars ve Ermeni muharrirlerini tanıyoruz. Bu kavim Ermeniler tarafından sarîh olarak Sevordik adıyla zikredilir. İsimleri ermeni halk etimolojisine göre "kara oğullar,, manasındaki kelimededen gelir ve aslında Sev adlı bir öz babadan neşet ettikleri söylenir. Bu halk etimolojisinden tabii ilmi bir netice çıkarılamaz. Diğer ilmi bir etimolojiye göre bu isim, Sevordî - Sevordik' bir Sev - orgi < Sev - ogri şeklinden gelmiştir, fakat bunun da halk etimolojisinden fazla bir kıymeti yoktur.

Bu kavim adı Menandros'da zikredilenin aynı olduğu gibi, Sav. rdi, S. yâv. rdi, Sevordik hakkında işittiklerimizin hepsi de Bizanslıların Sabirler hakkında anlattıklarına dikkate değer bir şekilde uymaktadır. Ermeni memleketlerine defalarla hücum ederler onları haraca bağlar ve bütün düşmanlarıyla birleşirler. İstahri'ye göre ilerledikleri her yerde yağma ve tahrip yapıyorlardı. Buna uygun bir haber daha buluyoruz, bu kavim yalnız kabadayınca harbetmiyor aynı zamanda askerliğin şartlarını da biliyordu. Harp kültürüne delâlet eden ve kendi icat ettikleri bir harp aletleri vardı [42].

Bahsettiğimiz bu kaynaklardan maada bizce son derece mühim diğer bir kayıt olan Konstantinos Porphyrogennetos'un, De administrando imperio adlı eserinin 38. faslında: "Macarlar eski yurdlarında Türk değil bilakis herhangi bir sebepten dolayı Σάβαρτοι ἄσφαλοι tesmiye ediliyorlardı. Macarlar iki kısma ayrıldıktan sonra bir kısmı şarka doğru giderek İranlılar arasına yerleşiyor ve bunlar şimdiye kadar Türklerin eski adı ile anılmaktadırlar "Sabartoi Asfaloi,,. Diğer kısmı ise garbe doğru Etelköz istikametine çekilmişlerdir.

Thüry'nin ileri sürdüğüne göre Konstantinos'da Sabartoi Asfaloi adı ile zikredilen kavimden, arap, iran ermeni kaynaklarının Savardî, Sevordik adlarıyla andıkları ve Kur nehrinin sağ sahilinde bulunan kavmin kasedildiği şüpheden azadedir. Konstantinos'a göre oturdukları yer İranın bir kısmıdır. Bu isim Bizanslılara ancak Macarlardan intikal etmiştir. Konstantinos bu sırada Macarlar arasına elçiler göndermişti, bu suretle öğrenmiş olacaktır.

[42] Fehér, a. y. s. 49-50.

Markwart bunu bir arapça kelime olarak izah etmek istemiştir, Thúry ismin ermenicesi üzerinde meşgul oldu ve arap fars mukabillerini de göstermeğe çalıştı. Bununla Darkô da meşgul oldu. Lâkin hepsinin ileri sürdükleri fikirler şüphelidir; mes'elenin kat'i şekilde halli için meslekde tam ihtisas sahibi kimseleri beklemek lâzımdır [43].

Markwart'ın hareket noktası şudur: Sabartoi ermenice Sevordik'e nazaran arapça Savardi'ye tam olarak tekabül ettiğinden, Konstantinos bunu bir Arap veya fars kaynağından almıştır. Buna nazaran ismin ikinci kısmı da arapça ile izah edilmelidir. Fakat Markwart'ın temel tezi doğru değildir. Zira Konstantinos bu malûmatı arapçadan almamıştır, bunu aşağıda göstermeğe çalışacağız. Elimizde 1) Sevordik (Seavordik) şekli vardır. 2) Arap ve fars şekilleri Markwart'ın da kaydına göre Siyavrdi, Thúry ve Fiôk'da Siavordi'dir. Ermenice şeklini de Konstantinos devrinde buluyoruz. X. asrın ilk çeyreğinde (925) 1) 853-54 Sevuk baba adında bir ulu cedde izafe edildiği söylenen Sevordik kavim adını 2) 859-901 de Sevordiklerin, şefleri Sev (kara) - e izâfe edilerek bu adı aldıklarını, 3) Udi eyâleti sakinleri olan Sevordiklerin Hagar adını taşıdıklarını ve en geç 1004 de Stephan Asolik'den, 852 de esir edilen ermeni hükümdarları arasında Sevordik reisinin de bulunduğunu biliyoruz [*]. Asolik bu malûmatı müracaat ettiği yazılı bir kaynaktan almış ve orada bulduğu gibi yazmıştır. Kendi devrinin vak'alarını anlatırken, III. Aşod'un hakimiyeti zamanında Seavordik şeklini kaydeder. Zamanında yaşayan Sevordiklere bu şekilde bir isim verildiği anlaşılıyor. Markwart Vardan coğrafyasında görülen Savordik şeklini de zikrediyor. «Stephan Orbelian, Udi eyaletinde Madsaragadzor kelimesini zikrediyor (Madsarların vadisi demektir). Thúry'ye göre bu Macar arazisidir ve bu Macar arazisi Sevordik arazisi ile aynıdır». Fakat bu XIII. asra aittir. Seavordik adını zikreden Stephan Asolik'in bir yazısından kopya edilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki X. asırda Sevordik şekli kullanılmaktadır [**].

Mes'udi, İstahri, Ebulkasım gibi Konstantinos zamanında yaşayan arap ve fars müellifleri Ermeniler arasında yaşamakta olan bu

[43] Fehér, a. y. s. 54.

[*] Savordik kavmi hârhâlde Uti kavmi ile karışmıştır. Marquart, Streifzüge, s. 39.

[**] Marquart'a göre, 893 te Araplar Ermenistan ve İberyaya girdikleri zaman, bunlara karşı gelen Georg ve Areves adındaki iki reis, ermeni kaynaklarının verdiği malûmata bakılırsa Uti eyaleti Sevordiklerinin prensleridirler. Streifzüge s. 492, 497.

kavmin ermenice S. yâv. rdî şeklinde ifade etmektedirler. Konstantinos'un De cerimoniis namındaki eserinin bir yerinde *Σεβορτιοι geçer ki ermenice menşesine delâlet eder. Seavordi + yunan cemi eki, ermenice Sevordi + k şekline tamamen uyar ve Konstantinos bunu kara oğullar diye tercüme eder. Bu da şüphesiz ermeni şeklidir. Arap müelliflerinden yalnız Belazurî as Sav.rdiya (Markwart'a göre as Swardiya) şeklini yazmaktadır. Belazurinin kullandığı bu şekil arapça değildir. Ona Bardaa yerlilerinin anlattıklarına göre eski bir şehir olan Şamkor'u zaptetmek üzere Selman bin Rebia bir kimseyi gönderdi, şehir, uzun müddet Sâv. rdilerin tahribine kadar müreffeh bir hayat sürdü; hülâsa kendisi bu kavmi tanımadı. Bardaalılardan da ermeni ve farisi izi taşımayan bir ismi zaptetti. O halde bu kavmi tanıyan, zira bu ismi doğru telaffuz eden insandan öğrendi. Yani Konstantinos'da muhafaza edildiği gibi, Savardi Savarti halindeki Sabir, Savar, Sabar'a daha yakın olarak kaydetti. Konstantinos'da görülen t -finugor dillerine mahsus bir cemi ekidir, Barselt kavim adında olduğu gibi. Asfaloi kelimesine gelince, yunanca kavim adlarında asfaloi sıfat olarak kullanılır, bunun manası yerli (kuvvetli), sarsılmıyan demektir [44].

Fehér'in izahına mukabil son defa Németh tarafından yapılan kelimenin yeni izahını görmeliyiz: Yunanca ἄσφαλου metin, güvenilebilir manasına gelen ἀσφαλής sıfatının cemi nominativus halidir. Bu sıfatın o devirde ἄσφαλοι şeklinde bir halk dili nominativusu'nun bulunduğundan şüphe edilemez. Zira Konstantinos bu tarzda halk dilini de kullanmıştır. O halde Sabartoi Asfaloi, sarsılmaz Sabirler, şeklinde tercüme edilebilir. Yunanca ἄσφαλοι tabii -maalesef - kaydedilmeyen bir macar yahut türkçe sözün tercümesidir. Macarların Asfaloi, sarsılmaz, itimad edilebilir, adını Gyomlay, Peçeneklerin Κάγγαρ, asil, kahraman, adına muvazi bir şekil sayar. [45].

Yine Fehér'e gelelim: Konstantinos, Macarların bu sıfatı taşıdıklarını ve kendi zamanında bu isim altında şarka hicret ettiklerini biliyor. Burada bu sıfat halk itikadıyla sabit olan menşei gösterir, ananevi bir âdettir ve kendi öz yurtlarında kalmış olanları bu nevi tezyini bir sıfatla zikrederler. Meselâ Avarlara verilen «Sahte» unvanı da kendi memleketlerinde kalanlara zıt olarak verilmiştir. Buna binaen Macarlar bu süslü sıfatı daha en eski yurtlarında yahut şarka hicretleri esnasında kullanmış olmalıdırlar. Herhalde Macar an'anesinin buna mukabil bir tâbire malik

[44] Fehér, a. y. s. 50-54, 57,63.

[45] Gy. Németh, HMK. s. 321.

olup olmadığını araştırmak çok mühimdir. Maalesef bunu tespit etmek zordur, çünkü Hun efsanesi kroniklere çok nüfuz etmiş ve diğer bütün haberlere galebe çalmıştır. Bununla beraber İskit Macarlarından bahseden bir kavim an'anesi vardır [46].

G. Fehér bütün bu münakaşalardan sonra Sabir adından Macar anlaşılması icabettiği neticesini çıkarıyor ve Patkanov'un yukarıda anılan İrtiş ve Tobol civarındaki Vogul ve Ostyaklar arasında yaptığı dil tetkiklerini de delil olarak gösteriyor.

Sabirlerin ikamet yerini, hâkimiyet ve iktidar sahalarının nere- lere kadar yayıldığını tayin etmek bakımından çok mühim olan Patkanov'un bu tetkikini ve bu tetkiki neticesi olan kanaati göz- den geçirmek faydeli olur :

«Tobolsk eyaletinde aşağı İrtiş boyunda şahsen yaptığım mü- şahedelere isitnat eden Soper, Saber, Şaber şekillerinde bu sahada çok ehemmiyetli yer tutan «Taper» coğrafi adına taallûk eden izler şunlardır: Tobolsk eyaletinin şimal yarısında Rusların Narym dedikleri bir Ostyak nahiyesinin adı yerliler arasında «Taper-mir» dir. Öyle görünüyor ki bu isim bu nahiyenin yalnız bir kısmına aitti. Bugün Narym nahiyesini teşkil eden üç eski Ostyak nahi- yelerinden birinin merkezi, (Tapar-voş) Tapar kalesi adında etrafı hendeklerle çevrili bir tepe üzerinde bulunuyordu. Bu kalenin harabeleri şimdi de görünmektedir, çok tipik bir şekli vardır. Üç cepheli bir ehram halinde ve kademe tarzında yukarı doğru yük- selir. Daha kolayca çıkılabilen kalenin arka tarafında iki yarım daire şeklinde bir rampa vardır ki bu tarafın müdafaasına yarar. Kademe vari olan tarafı tabii veya sun'i birçok hendek ve rampa- larla katedilmiştir, bu sebepten dolayı «Yedi tepeli» adını taşımak- tadır. Bu kaleye etrafta oturan Ostyaklar arasında çok hürmet gösterilir. Bu havalı Tatarları arasında da vaziyet aynıdır. Orada bir azizenin ruhu medfun bulunduğu itikad ederler. Bu eskiden de böyle idi, zira birçok menkibe ve şarkılarda izlerini buluyoruz; nitekim :

Bir kahramanlık efsanesinde şehir iki kardeş reisin cenk sah- nesidir. Bunlar 'Tapar hatunun oğullarıdır. Tsingal yurtlarında da bu isme raslanır. Bundan başka tsingal Ostyakları arasında 'Tapar adında eski bir reisin kılıcından bahsedilir ki bir defa çekildiği zaman civarda bulunan herkesi kesermiş.

Zaptettiğim iki ayı hikâyesinde de 'Tapar hatun veya Kam-hatun bu Ostyakların kabile anası olarak görünür. Bu ismi Pairaxt şe-

[46] Fehér, a. y. s. 64.

refine söylenen bir kasidenin içinde de buluyoruz. Kasideye göre Pairaxt'ın bir yayı vardı, bunun kirişi iki katlı idi, birisi altın ipek diğeri de 'Tapar ısırganı elyafından yapılmıştı.

Bütün bu söz ananeleri gösteriyor ki, 'Tapar adı şimal garp Siberyası eski sakinlerinin adıdır. Bundan başka bu 'Tapar kavmi ile eski Ostyak ve Vogullar sıkı bir temas halinde idiler, onlardan kadınlar kaçırdılar, yahut aldılar; daha sonra da yerlerini işgal ettiler. 'Taparlara müteallik çok karakteristik izleri yine en fazla Ostyakların masal ve efsanesinde buluyoruz ki 'Taparları daima mutlak bir hürmet ve tâzimle yâdeder, onları daha yüksek bir soydan addederek onlardan gelmiş olmakla övünürler.

Ostyakların bu en eski sakinlere karşı gösterdikleri hürmetin neden ileri geldiğinin sebebini bilmiyoruz. Acaba fikir ve kültürce üstün olmalarından ileri gelmiyor mu? Öyle düşünüyorum ki bu rampa ve hendeklerle san'atkârca inşa edilen Çud kaleleri ve bütün orada bulunabilen çanak çömlek, kilden ve madenden yapılmış eşya, toprak ve maden sanatının hakiki inkişafını göstermektedir. Bunlar alçak kültür seviyesinde yaşayan bu günkü Ostyaklar ecdadının işi de olamaz; bunlar ancak, bir zamanlar burada oturan 'Tapar kavminin bakiyeleri olabilir. Tobolsk eyaletinin cenup kısmında oturan Tatarlar arasında da Sıvır, Sibir şeklinde bu ismi buluyoruz, bunları memleketin öz yerlileri olarak ve bu adla anıyorlar. Bütün eski hatıraları da onlara atfederler. Birçok kaleler bu adı taşır; Sıvır (Sıvır) gala Sabir tahkimatını bildirir. Eski Tatar hanlığının merkezi olan şehrin adı da Sibir idi ki bu tamamen açık olarak Sibir-gala'nın kısaltmasıdır. Garpte Turinski mıntakasında da bu isme Tabarı şeklinde raslanmaktadır.

Bunu daha şimalde Berezov eyaletinde az bir değişiklikle Şaber, Saper, Şoper şekillerinde buluyoruz. Nihayet Urallarda Peçoranın bir kolu yakınında iki dağın adı Sabrei-pai ve Savri-pai dir. (Ostyakça pai tepe, yükseklik demektir).

Buraya kadar sayılan misaller, zikredilen ismin nerelere kadar yayılmış bulunduğunu göstermeğe kâfidir. İsim oldukça eski görünüyor, XIII. asırda Reşidüddin'in bundan bahsettiğine bakılırsa daha eski olması tabiidir.

Yukarıda zikredilen «Tapar, Şoper (Şaper) ve Sıvır, Tabarı, ve Tatar hanlığının merkezi olan Sibir adı bir ve aynı mahiyettedir. Bundan başka hepsi şimal garp Siberyası eski sâkinlerini göstermektedir. Bütün bunları göz önünde tutarak, bu ismin esas şeklinin Tabar veya Sabar olduğu söylenebilir.

O halde Sibiryanın bu eski sâkinleri hangi menşedendir? Daha önce Florinsky bunları İslav addetmişti; fikrime göre bunlar Ostyak, Vogul ve Macarların yakın akrabalarıdır. Konstantinosun zikrettiği ve Avrupa Sabirleriyle aynı saydığı Macarlar galiba orta Ural mintakasında oturdular. Vogul ve Ostyaklarla burada temas halinde idiler. Florinsky'ye gelince, o yalnız Avrupa Sabirlerini tanıyordu ve bu hususta da Schafarik'in eserinden istifade etmiştir.

Neticede Patkanov, menşe meselesini tespit edebilmek için bu delillerin kâfi olmadığını kaydetmektedir [47].

G. Fehér'e göre 1) Patkanov'un verdiği bu malûmattan sonra Macarların gaptaki akrabalarından ayrı olarak Vogul ve Ostyakların yanında uzun müddet yaşamış olmalarını, bilhassa ugor, vogul, ostyak ve macar dilleri arasındaki benzerlikler şüphesiz bir hale getirmektedir. 2) Vogul ve Ostyaklarla olan birlikten ayrıldıktan sonra hâdise Priskos'un tasvir ettiği gibi cereyan etmiştir. Avarlar tarafından 558 de imha edilmelerine kadar Onogur ve Bulgarların şarkında, Alanların şimalinde olarak gösteriliyorlar. Bu komşuluk münâsebetlerini ispat eden mühüm deliller de vardır. Bilhassa macarcadaki bulgarca, türkçe, ve alanca sözler bunlardandır. Böylece garpta görünmeden önce Macarların, Kafkasyalı Onogur, Bulgar ve Alanların yanında bir medeniyet kurdukları anlaşılıyor. Bundan başka birşey daha tasrih edilmelidir, 461-65 ten hiç olmazsa 555 yılına kadar Macarlar Onogur Bulgarlarıyla komşu yaşıyorlar. Bu bir asırlık hayatın tesirlerini bilhassa lisandaki izlerinden anlıyoruz. Macarlar türkçe konuşan bu kavimden ziraat ve hayvan yetiştirmeye dair birçok sözleri almışlardı. Fakat silâhlara yahut harp tekniğine dair bunlardan hiç birşey almamışlardır. Buna nazaran Kafkasya Bulgarlarına komşu olan Macarların o devirdenberi muharip bir kavim olduklarını anlıyoruz. Loh "at,,; nyil "ok,,; had "ordu,,; nyereg "eger,,; fék "gem,,; tegez "ok kılıfı, v. s. gibi isimler finugor menşeindedir. Demek ki Macarlar harp tekniğine ait tabirlerden başka her sahada Bulgarlar (Onogur) dan istifade etmişlerdir, bu da Sabir tesirine işaret etmektedir [48].

*
*
*

Sabirler ve menşelerine dair verilen bu faraziye ve tekrarlarla dolu malûmattan sonra, meseleyi son defa eline alarak kendisine

[47] Patkanov, Etnog. XI s. 337-44, 385-89.

[48] Fehér, s. 69, 70, 79.

has bir vuzuhla hal eden profesör Gy. Németh'in fikirlerini görmeliyiz :

Konstantinos'da kaydedilen Macarların Savardi adı, daha önce de ileri sürüldüğü ve aşağıda ispat edeceğimiz gibi türkçe Sabir kavim adından gelmektedir. Sabirlerin etnik menşelerine dair çok faraziye vardır: Zeuss bunları Hun-Bulgarlardan yani Türklerden sayar; Schafarik bunları İslav addetmiştir; Munkâcsi Moğol olduklarını zannetmiş; Patkanov Finugor ve nihayet G. Fehér de doğrudan doğruya Macar olduklarını kabul etmek istemiştir.

Daha makul gibi görünen Zeuss'da dahil olmak üzere bu faraziyelerden hiç biri kanaat verici delillere dayanmıyor. Zeuss, oldukça manalı deliller gösterir, lâkin fikrini etnik menşe meselesine dair kat'i bir hüküm verecek tarzda esaslı unsurlara istinat ettiremiyor. Delilleri şunlardır: a) tarihi kaynaklarda Sabirler Hun tesmiye edilirler; b) Sabirler ve Hunlar Bulgar câmiasında zuhûr ediyorlar; c) Seciyelerine bakarak onların en fazla Türk olduklarını düşünebiliriz. Bununla beraber Zeuss'un hakkı var, nitekim Sabirlerden kalan dil bakiyelerinden de bu görülüyor.

Wiklund, Ebert Realleksikonu'nda (III, 376) bunlar hakkında şu malûmatı veriyor: «Öyle görünüyor ki, garbî Siberyaya ilk defa göçen Türklerden olan Sabirler bilhassa Ostyaklara çok tesir etmişlerdir; sıklet merkezleri Tobolsk yanında İrtiş'de idi; orada daha sonra adını bunlardan alan Tatar hanlığı kurulmuştur.»

Patkanov'dan, Tobolsk eyaletinin cenup kısmında oturan Tatarlar arasında buranın eski sekenesini Sıbir, Sıvir tesmiye ettiklerini biliyoruz. Bu günkü tatarcada bulunan Sıbir, Sabir adından çıkmıştır ki burada a > ı değişimini görüyoruz, bu türkçede oldukça sık tesadüf edilen bir keyfiyettir; kaya-kıya, tapa-tıpa v.s. gibi. Sabir adına gelince: bu yabancı bir isim değildir, garbî Siberyada rastlanan Şaber ve sairenin gösterdiği gibi bunu kendileri de kullanmışlardır. Bu kavim adının muhtelif şekilleri şunlardır: VI. asır ortalarına ait olan süryani anonimusunda Markwart'ın bildirdiğine göre Sab (i) r şekli vardır, Bizans müelliflerinde de Sabiroi (Saberioi) - a tesadüf edilmektedir; bu ihtimal Savir (belki de Sabir) okunacaktır. Jordanes'de Saviri, ermeni kaynağında Savir, Mes'udî de سبیر S (a) bir şeklini görüyoruz. Vogul ve Ostyakçada bulunabilen şekiller Patkanov'a göre eski bir Sab (p) ar, (Saber), Sa'bar, Soper şeklini göstermektedir. Şu halde süryani menbaında, Mes'udide ve Sibiryada türkçe bir Sabir~Sabar şekli görünüyor. Diğerlerinde ise Savir vardır. Burada türkçedeki b > v değişimi

ile karşılaşılıyor. Meselâ deve sözünün eski türkçesi tâbâ,, bulgar türkçesinde tävâ - dir ve buradan macarcadaki "teve,, şekli hasıl olmuştur.

Bütün ihtimallere göre bunun bir türk kavim adı olmasına göre aslı şeklini tespitte çalışalım : Katanov Türk has isimleri listesinde bir Türk şahıs adı Sabr yahut Sabır'dır (Ai-Sabar ve Kün-Sabar, Ai-Sabır, ve Kün-Sabır). Bu isim bizim kavim adımızla aynıdır. Sabar~Sabır daki - r isim teşkil ekidir. Anadolu türkçesinde yatar, bırakır, değer v. s. de görüldüğü gibi. Bunlara uygun olarak Sabar ~ Sabır şekli de türkçe sap- fiilinden yapılmıştır ki bunun manası yoldan çıkmak, yanılmak, aldanmak, sapıtmak'tır. Aslı şekli Sapar'dır, Sabar bundan hasıl olmuştur. Nitekim türkçedeki sapık şeklinden de sabık meydana gelmiştir.

İsmin türkçedeki ahenginin kaidevi teşekkülü şu tarzdadır : Sapır ~ Sapar > Sabır ~ Sabar > Savır ~ Savar. Buna göre Sabar ~ Sabır'ın asıl manası yoldan çıkan, şaşırın, âvâre, seseridir. Manadan derhal anlaşılıyor ki ismin izahında takip ettiğimiz yol doğrudur. Zira Türk kabile adlarının «göçen, âvâre gezen, dolaşan seyyar» manasındaki grupuna giriyor. Sabir kavim adının yoldan çıkan, âvâre manası ise Orta - Asyadaki yurdundan yaptığı göçe taallük eder, türk aslından bir isimdir ve böylece Sabirlerin adı da onların Türk olduklarını gösterir.

Her ne kadar tarihi delillerimiz Moğol devrinden ise de daha ileri giderek denilebilir ki Siberya adının da bu isimle alâkası vardır. Moğollar devrinde Reşidüddin'de Sibir (İbir-Sibir) garbi Siberyada, İrtiş mıntakasında bir yerin adıdır. XIV. asırda teşekkül eden garbi Siberya Tatar hanlığının merkezi XVI. asır başında Sibir (diğer adı İsker) dir. Rusların buraları işgalinden sonra bu Sibir adı bütün şimali Asyaya teşmil edildi.

*
* *

Bunlardan başka Sabirlerin dil hâtıraları olarak bazı şahıs adları kalmıştır. Bunlar arasında en güzeli kıraliçe Bozqrğ-in adıdır. Bu kıraliçe, bildiğimiz gibi 527-28 de İrana karşı Bizansla ittifak etmekle meşhur olmuştu. Bu ismin muhtelif şekillerini Gy. Moravcsik bir araya toplamıştır [49].

Βώα, Βωαqrğξ, Βωαqrğξ, Βωαqrξ şekillerinde rastladığımız bu ismin doğrusu, elimizdeki delillerin en çok kanaat vermesine göre, Βωαqrğξ olması icabeder. Etimolojisine gelince, Sabir arazisine

[49] Németh, MNy XXV, s. 81-88; HMK. s. 183-192.

civar bulunan Boas ırmağı adının herhangi bir terkibi olması düşünülebilir. Fakat türkçe bars (pars) adı ile de bir münasebeti imkânsız değildir. Çünkü birçok türk şahıs adlarında bunun misallerini biliyoruz. Yahut Bulgar reisinin adı olan Bogoris ismi ile bir alâkası vardır [50]. Fakat Gy. Németh bu ismi başka yollarda tahlil ve türkçe olduğunu ispat etmektedir.

Önce yunanca nominativus sonuncu olan söz sonundaki -s'i kaldıralım, Boarık kalır. Bu da ikiye ayrılabilir, ikinci kısmı olan "arık", bilinen ve "temiz, güzel, meziyetli", manasındaki türkçe bir kelimedir. Bu, türk kadın adlarında ismin ikinci yarısı olarak çok sık geçer. Katanov'un şahıs adları listesinde bu tarzda birçok isim buluyoruz. Yalnız başına Arık da bu makamda kullanılmıştır. İlk kısmı olan Boa, Anadolu türkçesindeki bog «kumandan, bey, reis» kelimesinin aynıdır. Bu şüphesiz türkçe ve eski bir kelimedir. Lûgatların kaydettiği gibi slavca bog «tanrı» sözüyle hiçbir alâkası yoktur. Öyle ise Boarık adı meziyetli reis mânasındadır. Minussinsk Tatarları arasında da buna benzeyen Kanarık adını görüyoruz, temiz, meziyetli, güzel reis, meziyetli prens mânalarına gelir. Yine Sabirler devrinde yaşayan bir prensesin adı da Akkağan'dır, mânası ak prenses demektir.

520 sırasında ölen Boarık'ın kocası Balakh adı da Moravcsik tarafından zikredilen yerde tespit edilmiştir [51].

Βαλάχ, Βλάχ < Βαλάχ ve Μαλάχ şekillerinde görülen bu ismin de doğrusu şüphesiz türk ahengini taşıyan Balakh (Βαλάχ) dır. Agathiasda da 556 da Bizans hizmetinde çalışan bir Sabir reisinin adına Βάλας şeklinde rastlanır. 533 de Belizarius ordusunda Balas adında bir Hun reisi bulunduğunu Prokopios kaydeder [52]. Râsonyi, arap kaynaklarında da bu isme rastlandığını, hattâ bu günkü Kırgızlar arasında yaşadığını, bunlar arasında kabile adı olarak da tesadüf edildiğini bildirmektedir [53].

İsmin asli şekli olan Bala türkçe «malak» dan başka birşey değildir; Anadolu türkçesinde manda yavrusuna denir, çocuk manasındaki «bala» sözünden müştakdır. Türkçede çok defa hayvan adlarının da şahıs adı olarak kullanıldığını biliyoruz [*].

[50] Moravcsik, MNy XXIII, s. 262.

[51] Németh, MNy XXV, s. 86; HMK. s. 191.

[52] Moravcsik, MNy XXIII, s. 262.

[53] Râsonyi, MNy XXVIII, s. 101-102.

[*] Bak. Söz Derleme Dergisi: Balak «manda yavrusu, yavru, çocuk». Németh'in fikrini teyid etmektedir.

Açıkça izah edilebilecek olan üçüncü Sabir adı da "Ілҫеҫ" dir. İlk yarısı türkçe (uygurca) v. s. ilig «prens» dir; bunun semantik izahına lüzum yoktur [54]. Râsonyi bu ismi şu suretle tahlil ediyor: İläk aslen rütbe adıdır, şahıs adı olarak kullanılması yayılmıştır; ilig (iläk) + er den müteşekkildir [55]. O halde bu isimlerin de şehadetine göre Sabirler Türk soyundandırlar.

Acaba Sabirler Bulgar kolundan değilmi idiler sualine, sarahatle hayır cevabını verebiliriz. Evvelâ şundan da malûmdur ki Sabirler eski türklüğün şark sahalarındandır, bundan başka Kazarlarla aynı soydandırlar. Kazarların Sabir memleketine tevarüs ettiklerini yukarıda görmüştük. Mes'udinin, Kazarları türkçe Sabir ve farsça Kazar tesmiye ediyorlardı suretindeki kaydinden şu neticeyi çıkarabiliriz ki Kazarlar Sabir adını da taşımışlardır [56]. Marquart'a göre de Mes'udinin bu kaydı yanlıştır ve arab - fars kaynakları anakronistik olarak Sabirileri Kazar diye kaydediyorlar. Bundan başka, Mes'udinin bu kaydı bir süryani menbaindan ne'şet etmektedir [57].

Şimdi artık Macarların Sabartoi adının izahına gelebiliriz. Bu isim, söylediğimiz gibi Savir kavim adıyla aynıdır. Macarların bir Türk adı taşımalarında hiçbir garabet yoktur, zira Macarların iki eski adı olan Onogur ve Tük isimleri de aslında bunun gibi Türk kabilelerinin adlarıdır.

Sabir ve Macarların münasebetleri tarihi bilgilerimize nazaran şüphesizdir. Macarlar - galiba IX. asır başına kadar - Don ve Kuban arasında oturdular; Sabirlerin de hemen aynı yerde meskûn bulduklarını Prokopios açıkça söylüyor. Fonetik ve daha ziyade morfoloji bakımından Savir ve Sabartoi uygunluğu eksiksizdir. Sabartoi kaidevi olarak Savardi okunabilir, buradaki - d bilhassa eski macarcada çok kullanılan bir lâhikadır, Arpad, Bulçu - di kelimelerinde de olduğu gibi. İkinci hecedeki - a türkçe Sabar > Savar yahut Sabir > Savir dan izah edilmelidir. Tükçedeki -ı - ya mukabil birçok yerlerde macarca a - ya tesadüf etmekteyiz.

Şimdi bir de Sabir isminin Macarlar arasında ve başka yerlerde tesadüf edilen muhtelif tarihi kayıt ve izlerini görelim.

[54] Németh, HMK. s. 191-92.

[55] Râsonyi, MNY XXVIII, s. 101-103.

[56] Németh, HMK. 193, 204.

[57] Markwart, Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, WZKM, XII, 157, s. 193.

Savard adı macar an'anesinde Zuard şeklinde muhafaza edilmiştir. Bu isim Macar Anonimus'unda Zuard ve Zuardu şekillerinde, Kézai de Zuard, Képes Kronik'de Zuard şeklinde görünür. Zuard, Anonimusda Arpad'ın, Hun Kroniğinde Attilânın kumandanıdır, Hun Kroniğine göre İtalyada harbeder.

1283 ve 1304 arasında Besseney âilesinin cediti Magister Zuard adı ve bu zamandan itibaren Zuard, Zoward, Zovard ailesi rol oynar. Vârad Registrumunda: Leonardi de genere Zuord kaydı bulunuyor. Bütün bu isimler takriben So (u) (v)a (o) rd okunacaktır. Savard ~ Zuard uygunluğunu fonetik bakımından ispat edecek bazı misallerimiz vardır: Arpad'ın bir hafidi olan Teveli'nin adını bazı yer isimlerinde Tuel ve Tevel şekillerinde görüyoruz. Kabar kavim adına da yer isimlerinde Kuar şeklinde raslanmaktadır. Savard kavim adının Zuard ile aynı olduğu şekillerinin uygunluğundan da şüphesizdir, bunu teyit edecek bir delil de birçok şahıs adlarımızın kavim adlarından meydana gelmiş olmasıdır. Fakat Savard ve Zuard isimlerinin birleşimini haklı gösteren birtakım tarihî bürhanlar da vardır. Macar anonimusunda Zuard'ın Balkanda harbettiği ve onun ölümü ile idare ettiği Çaba Macarlarının Bizans arazisinde kaldığı bildirilir. Buradan anlaşılıyor ki Zuard (Savard) adlı bir kavim eski çağlarda Macarlardan ayrılmıştır, bunun adı an'anenin bize bildirdiği ve misallerini tanıdığımız veçhile şahıs adı olmuştur; bu da Savardlar tarihinin açık bir izidir [*].

Eski Volga Bulgarlarının bir şehir adı olan Suvar kelimesi de Savır ~ *Savar kavim adının, Macarlara taallük eden bir şeklini izler gibi görünüyor. Bu şehrin yerini iyi bilmiyoruz, fakat Bulgar şehri yakınlarında olduğu naklediliyor. Arap kaynakları bunu sık sık zikrederler, Makdisî de «Suvar aynı ırmak kenarındadır» denilmektedir. Kâşgarî Suvar yahut Sovar okunuşunu teyit ediyor (Brockelmann: KSz. XVIII, s. 31, 4. n. ve Mitteltürk. Wortschatz, 294). Kâşgarîye göre Suvar, Suvarın Türk kabile adıdır. Muhakkak ki Suvar da Bulgar gibi, kavim adından teşekkül etmiş bir şehir adıdır. Bu Sovar kavim adı bütün ihtimallere göre Savar dan ziyade macarca Sovar (d) şeklini taşıdığı düşünülebilir.

İbn Hordadbeh IX. asır ortasında Kafkas şimalinde (şimal şarkında) Sovar (سوار) adlı bir beylik'den bahseder, galiba bu da bir Macar bakiyesidir, buna ait başka delilimiz yoktur, bunun bir (türkçe Sabar > Savar > macarca Sovar) olduğunu düşünebiliriz [58].

[58] Németh, HMK. s. 192-93; 319-22.

[*] Sabartoi Asfaloi adının en yeni izahı hak. bak. ilâve III. kısım.

Bunlar haricinde Suvar şehri ve bunun Suvar ve Bulgar kavimleri ile olan münasebetlerine dair muhtelif kaynaklarda ve yazılarda rasladığımız kayıtları gözden geçirelim :

Hudûd al-Âlam'da Kazar arazisinden bahsedilirken «Khamlikh (حمك) v. s. Kazar şehirleri ve bu meyanda «Swr» da kaydediliyor, ondan sonra da şöyle deniyor: «Kazar şehirlerinin hepsi etrafı kuvvetli duvarlarla çevrilmiştir». Minorsky, Dağıstana ait kısmında diyor ki, Hudûd al-Âlam müellifi galiba, Lakz, Suvar ve Maskit şehirlerini şu sebeple Kazar arazisine ait olan malûmata ithal ediyor, zira Mervan 119/737 yılı meşhur seferinden bir grup Kazarı kendisiyle beraber getirdi ve bunları Samur ırmağı aşağı kısmında yerleştirdi (bak. Belâzuri 207). Samur ırmağının orta mecrası boyu bu gün de Khazari > Khazri adıyla maruftur.

Bulgar şehri İtil kıyısındadır; Suvar Bulgar yakınında bir şehirdir. Bu şehirde, Bulgar şehrinde oturan halka benzer kudrette muharipler yaşar [59].

Birüni, «Bulgar ve Suvarlardan başka islâm memleketlerinden ayrı bir islâm cemaati tanımıyoruz, bunlar meskûn mıntıkanın nihayet bulduğu yerle yedinci iklim sonunda bulunurlar. Bu set hakkında hiç bir malûmat vermezler. Hilâfet ve halifeyi tanır fakat arapça konuşmazlar, türkçe ve kazarcadan mürekkep bir dil kullanırlar [60]» diyor.

Yukarıda biraz fikirlerini gördüğümüz Brockelmann bu hususta şunları yazmaktadır: Suvarinler daha ziyade Türk olarak zikredilirler; bunlar gâliba Bulgarların Suvar eyâletinde oturuyorlardı. Suvarin adının sonundaki -in, kavim adlarının sonuna gelen ve mensubiyet bildiren rusça bir edattır. Meselâ, Bulgarin, Osetin ve Mordvin isimlerinde de bulunuyor. [60, a].

Markwart mesele ile daha etraflıca meşgul olmuştur: Suvar ve Bulgar şehirleri arasındaki mesafe iki gün kadardır. Afi, Suvar şehrini tanıdığını söylüyor; o, ibn Fadlan yanında bu şehri tanıdığını iddia eden biricik müelliftir. Avfi ve İstahri'nin verdiği malûmat aynı kaynaktan gibi görünmektedir. Avfi Suvar şehrinin Bulgara yakın olduğunu ve bunda da merkezi bir büyük cami bulunduğunu yazar. Onun işittiği rivayete göre, iki şehrin halkı onbin kişidir. Evleri ahşaptır, halkı yazın çadırlara dağılır, orada yazın bir gecenin uzunluğu, bir kimsenin bir fersahlık mesafeyi katedinceye

[59] Hudûd al-Âlam, transl. and expl. by V. Minorsky, s. 162, 454-55, 163, 461.

[60] Birüni, El-âsar-al-Bakiye, s. 41, Leipzig 1878.

[60, a] Brockelmann: KSz. XVIII, s. 31, n, 4.

kadar geçecek zamana müsavidir [*]. İbn Havkal. «Dört namaz kılınca kadar gün geçiyordu, ezan okunupta namaz kılınca diğer namaza kadar çok az zaman kalıyordu» diyor. Al Makdisi seleflerinden fazla birşey vermiyor, hattâ onlarınkinden daha fena haberler verir. O, Bulgarı, Kazar devletine ait gibi zikreder. Diğer birçok kayıtlara nazaran da Suvar şehri İtil üzerindedir, yapı tarzları keçe çadırlar olup tarlaları bol ve ekmekleri çoktur.

Suvar şehri iki cins sikke ile tanınmıştır, bu sikkeler 338 ve 376 hicri yıllarında Talip bin Ahmed ve Mümin bin Ahmed adındaki beyler tarafından bastırılmıştır. Bunların hakiki vaziyeti hakkında bu metinlerden, maalesef hiçbir vâzih fikir edinilememektedir. Sonra, bu iki şehrin arasından geçen nehrin Volga mı, yahut bilinmiyen her hangi bir nehir mi olduğu açıkça anlaşılamaz. Müellifin İtil nehrini tereddütle zikrettiği görülüyor. Benim kanaatime göre bu nehir Volga'dır. Bu malûmata göre, Suvar Volganın sağ sahilinde, aşağı veya yukarı tarafta olmak üzere iki günlük mesafededir. Bundan başka, bu eski metinlerde doğrudan doğruya Suvar şehri zikredilmiyor.

Markwart, bundan sonra Suvar adının Marinos tarafından Σάραροι olarak gösterilen kelimedenden geldiğini ve Batlamyüs haritasında da Ripäen dağlarında Σάραροι adında bir kabile gösterildiğini, bunların orta Volganın sağ sahilinde bulduklarını ve İslavların şarka hicretleri üzerine Mordvinler gibi şarka, Volgaya kadar sürülmüş olacaklarını kaydeder ve fakat bu Suvar şehir isminin hiç bir vecihle Σάραροι ile olan münasebetine hâlel getirmemektedir, der. Yine devam ederek Schafarik, (Slavische Altertümer. 1,212.s.) de Sauaroi-ları Desna, Sem ve Sula ırmakları boyunda oturan büyük İslav kabîlelerinden Sever, Severjane adı ile birleştirmek istiyor. Halbuki Sever adı tamamıyla bir alan veya fin aksanı taşıyan bir kelimedir. Su (a) war ise türkleşmiş bir bulgarca tesiri vermektedir gibi fikirler ileri sürüyor ki yukarıdanberi gördüklerimize ve bütün tarihi imkânlarla bakarak bu isimlerin bizim mevzuumuz olan Sabiriler ve hattâ Suvar şehir adı ile hiçbir münasebeti bulunmadığını ve bu müşâbehetin sırf bir zahiri benzerlikten ibaret

[*] G. Melgunof'da neşredilen birkaç sahifelik ufak bir farsça metinde Nasirüddin Tusi'de bu malûmatı aynen buluyoruz ki bu da aynı kaynaktan alınmış olacaktır: «Savar, Bulgar şehrine yakın bir şehirdir. Burada oturanlar da müsümandır ve cuma camileri vardır. Bu iki şehrin nüfusu onbin kadardır, orada yazın bir gecenin uzunluğu bir fersah mesafelik zamana müsavidir, kışın da bir gün bu kadardır». G. Melgunof, Das Südliche Ufer des Kaspischen Meers., S. 300. Leipzig, 1868.

bulunduğunu kat'iyetle söyleyebiliriz. Bizim Sabirler Batlamyüs-ten çok sonra zuhûr ederler. Bundan başka Suvar şehrinin bunlarla münasebeti olması için bütün tarihi şartlar mevcuttur. Yine Markwart'ı takip ediyorum; dediğine göre: Tanayıs ve Meotis'in öbür tarafında Savarica adında bir ülke vardır, fakat bu ispat edilemeyecek bir manzara arzeder. Anonymus Ravennas'da da "Suar'ların yurdu,, kaydı bulunuyor. Bulgarların Suvar ve Bulgar adlı iki şehri Biruni'nin Kitabüttenbih (Milâdi 1030) deki iklim cetvelinde zikredilir. Kazvini bu malûmatı buradan eserine almıştır (II, 41,9), buradan da Hamdullahı Müstevfi tarafından kullanılmıştır. (Nüzhet - ül - kulûp, 258,19). Ahmad - at - Tusi (1173-93) ve Frähn tarafından istifade edilen bir farsça Ferhengde üç Bulgar memleketi şehri zikrediliyor: Suvar, Bulgar ve İsil (اسل-اسيل). Dimeşki de ise Suvar adına galat olarak tesadüf edilir.

Şimdiye kadar bu zikrettiklerimizden Suvar şehrinin mevcudiyetine hükmedilemez. İstahrinin verdiği Suvar şekli, Mahmud Kaşgaride rastlanan Suvar şekline uymamaktadır, hattâ bununla tezat teşkil eder: بلدة قرب بلغار وهو السوار (Sakhsin Bulgar yakınında bir şehirdir, o as Suwâr'dır) , İstanbul tab'ı I, s. 365. Filhaka Saksın şehrinin kat'i yerini henüz tanımıyoruz. 525=1131 ve 528=1133-34 yıllarında Saksında bulunan Gârnâti'nin bazı mülâhazalarından bu şehrin İtil nehrinin alt mecrasında ve Bulgardan aşağıda kırk günlük mesafede bulunduğunu öğreniyoruz. Saksın'ın yeri hakkındaki kayitler çok tehalüf ediyor. Bu sebepten Daraus, Kâşgarideki Saksın'ı daha eski Bulgar şehri Suvar ile aynı tutuyor, bu suretle Chazaran hakkında hiçbir şey bilmediği meydana çıkıyor. O halde Kâşgarinin Saksın ile Suvarı bir tutması nasıl izah edilebilir. Şimdiki halde buna dair hiç bir kayde malik değiliz, elimizde münhasıran müellifin garip bir terkibi vardır. Bundan diyebiliriz ki, eserin yazıldığı zamanda Suvar şehri çoktan kaybolmuştur. Fakat bundan, 358=969 daki Viking seferinde Volga şehirlerinin tahrip edildiği hükmü çıkarılamaz, çünkü Suvar şehrinin baki kaldığını 366=976/77 deki sikke göstermektedir. O halde şehir 969 = 1073/74 yılları arasında mahvolup gitmiş olmalıdır.

Nihayet Markwart'da Quatremère'den naklen, Bulgar ilinde bir Afikûn kasabası bulunduğunu, bunun ötesinde Abir-Sabir'in uzandığını, bundan sonra da Djoulman adındaki yerlerin bulunduğu yazılır, bu malûmat Mes'udiye dayanmaktadır [61].

[61] Markwart Ungarische Jahrbücher IV 3/4, 1924, s. 266, 267, 268, 271, 274, 277, 288.

Bu hususta son olarak ta Barthold'un fikirlerini görelim: X. asırda arap coğrafyacılarının beyanatına göre, Bulgarların iki mühim şehri Bulgar ve ondan 50 kilometre mesafede vaki Suvar idi. Bu sonuncusu (Suvar) aynı zamanda bir kabile ismi de olacak. Hakikatte bunlar şehirden ziyade alaçıkdan ve keçeden mamül bedevi menzilgâhı idiler. Yazın buralarda oturulmıyarak boş bırakılırlardı [62] [*].

Mahmud Kâşgari'nin bunların (Suvarların) dili hakkında verdiği malûmat, Türk olduklarına şüphe bırakmamaktadır. Yalnız burada itiraf etmek lâzımdır ki bütün bu deliller Suvarlara taallûk etmektedir, bunların bizim Sabirlerimizle olan münasebetleri yine faraziye ibaret kalıyor; fakat biraz evvel de söylediğimiz gibi bu faraziye oldukça kuvvetlidir. Kâşgari'de şunları buluyoruz: Bütün kelime başındaki «m» leri oğuz, kıfçak ve suvarin dilinde «b»ye tebdil ederler, yani Türklerin «men yerdim» sözünü onlar «ben yerdüm» olarak söylerler (I, 32,8). Kezalik, çigil ve bazı türk dillerindeki (ذ) leri, Kıfçak, Yimak, Suvar ve bundan başka Bulgar Rus ve Rum hududuna kadar uzanan yerlerde oturanlar (ج) yaparlar. Meselâ türkçe ayak için «أَذَقُ» dediklerine onlar «أَزَقُ» derler (I, 33,15).

اَكِن (egin) bir buçuk karış eninde bir keten bezidir, boyu dört zıradır. Onunla Suvar alış veriş eder (I, 74,5-6).

سِن - «sen» kelimesi gencek dilindedir, oğuz, kıfçak ve suvarin dilinde «sen» diye okunur; diğer bazılarında da «sün» okurlar. (III, 102, 2). Bal - suvarin, Kıfçak ve oğuzcada bal demektir, Türkler ona «arı yağı» derler (III, 116, 13). oğuz ve kıfçak ve civarlarında bulunanlar dilinde ve suvarincede «tuğradacı» - «uğradacı» buna kıyas olanlarda misali geçtiği gibi (III, 232, 11).

يَنْتَلِقُ - oğuz ve kıfçak, suvarin dilinde cariye demektir (III, 285, 4). [63].

Rásonyi'nin bir makalesinde de birçok yerlerde dağınık olarak bulunan ve Sabir izi taşıyan şu kelimeleri buluyoruz: Taberi'de Savar yahut Su (o) var adlı Türkler halife ordusunda ücretli asker

[62] Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, s. 61.

[63] Mahmud Kâşgari, Divanı lûgat-it-türk, İstanbul 1337.

[*] Suvarlar, Suvar ve Saksın şehirleri hak. ilâvedeki I. ve II. kısımlara bakınız.

sıfatiyle çalışırlar ve Bağdat (Samarra) civarındaki karışıklıklara iştirak ederler. Yine Taberi, halife Muktafi'nin ordu kumandanı bulunan Savartegin adını kaydeder.

Seyfettin Savar ibn Aytekin bir Halep emiridir; bu ismi Zambaur manuelinde Aswar şeklinde buluyoruz.

Buradaki isimlerin Savar kavim adıyla bir münasebeti olabilmesi için bütün tarihi ihtimaller müsaittir. Altay tatarları arasında Yedi Sabar adı efsanevi mahluk olarak tasvir edilen yedi kardeştir.

Galiba, Kırğızlar 1703 de cenuba hicret ederken Sarı Bağış kabilesinden bir Sabar boyu da Isık gölü mintakasına gelmişti. Buna dayanarak, Kara Kırğız Sabar boyunun eski Sabir boyunun küçük bir kolu olması hatıra gelebilir, fakat bu çok cür'etkâr bir faraziye-dir [64].

Yukarıda muhtelif yerlerde serpilmiş olarak Sabirlere taallük eden isimlerden bahsettik ki bunların hiç olmazsa mühim bir kısmının münasebeti şüphe-sizdir. Şimdi bir de tarihin bildirdiğine göre bunların cevelânına sahne olan topraklara çok yakın yerlerde, Şimali İranda, bunlara dair olması çok muhtemel olduğunu zannettiren bazı yer adlarını görelim: Melgunof'da bildirildiğine göre, Şahkuhi - Sever (شاه کوه ساور) Astarabat veyahut Şahrut - Bastam eyaletinde en yüksek ve kısmen karla örtülü olan zirvelerden biridir. Astarabattan on fersah mesafededir. Şahrut - Bastam, Mazenderan ve Astarabat hudutlarında bulunur. Buluk Kätul'un köyleri ikiye ayrılır, bir kısmı kışlak, diğerleri yaylaktır. Kışlaklar arasında Savar - kelä (ساور کلا) vardır. Şahkuh nehrinin bir kolu da Sawyer adını taşımaktadır. Anzan'ın garp cenubunda Çaman - Saver yahut Çaman - Sawen adı görülüyor. Çaman - Sawyer'in garp cenubunda ve buradan görülecek şekilde Şah - kuhi Sawyer bulunur. Wazni - kuhi - Sawyer (وزن کوه ساور) Astarabatın 12 fersah garp cenubundadır [65].

Son olarak Sabirlerin en bariz hususiyetleri olan harp kültürlerine dair bildiklerimizi biraz daha genişletelim:

Agathias diyor ki, bu millet büyük ve çok kalabalık aynı zamanda harp ve yağmaya haristir. Daima yabancı memleketlerde vakit geçirmeyi sever, her zaman yalnız ücret ve ganimet ümidiyle harpte ve tehlikede, bazen bir tarafla birleşmek hemen arkasından yer değiştirerek karşı tarafa geçmek âdetleridir. Çok kere Roma-

[64] Râsonyi, MNY XXVIII, s. 101-103.

[65] G. Melgunof, Das Südliche Ufer des Kaspischen Meers oder die Nordprovinzen Persiens, Leipzig 1868, s. 21, 102, 114, 131, 133, 134, 148.

lılarla çok kere de İranlılarla bunlar arasındaki harpler sırasında, müttefik oldular, aradaki sulh esnasında da karşı tarafın hizmetine girmekten çekinmediler. Yukarıda tasvir ettiğimiz gibi son defa Romalıların müttefiki olarak İrana karşı harbe girdiler, geceleyin Deylemlilerin üzerine atılarak onlardan birçoklarını öldürdüler. Bu harpten sonra bunlara Romalılar mükâfat olarak para yolladı; fakat bunlar hemen eskiden çok kuvvetli düşman halinde bulundukları İran tarafına geçtiler [66]. Miktarlarını pek bilmiyoruz, kıraliçe Boarik'ın 100 000 adamı olduğundan bahsedilir. Fakat şu muhakkak ki sayıları, kabile birliklerine bağlanan kavimlerin miktarına göre değişmiştir. Kafkastaki imparatorlukları birçok beyliklere bölünmüştü. Başlıca meşgaleleri harpti, harp makinelerini mükemmel surette yapıyorlardı [67].

İran - Bizans harbi esnasında ve Petranın işgalinde her iki taraftaki Sabirlerin yaptıklarını zikrettiğimiz bu harp makineleri hakkında Prokopios'un eserinde şunları buluyoruz :

"Sabiriler şimdiye kadar kimsenin görmediği ve alışılmamış bir tarzda harekete getirdikleri bu muhasara koçlarını şöyle yapmışlardır: direkleri amudi ve ufki bir şekilde birleştirerek değil, kalın çubukları birbirine sıkıca bağlamak suretiyle ve direk yerine bunları her taraftan tespit ederek kullanıyorlardı. Bütün makineyi koçun görünmemesi için derilerle sarıyorlardı. Hesp sinin ortasında mutadı gibi gevşek zincirlerle bir koç başı bağlanmıştı. Bunun sivri ucuna mızrakta olduğu gibi demir geçirilmiştir. Duvarları sert bir sadme ile döven bu makineler aynı zamanda hafifti, yürütmek için, içine adam yerleştirmeye lüzum yoktu. Zira koçu geri çekerek işleten ve surlara yanaştıran kırk kişi bunu omuzlarında kolayca taşıyabiliyor ve kendileri de derilerle muhafaza edilmiş bulunuyorlardı. Barbarların bu suretle inşa ettikleri bu makineler üç tane idi. Romalılar bunları kullanmayı ve surlara yanaştırmayı bilmezlerdi. [68]

Nakli zor, ağır ve ancak tekerler üzerinde yürütülebilen, arızalı arazide kullanılamıyan harp makineleri yerine Sabirler bu suretle kolayca insan omuzunda taşınabilecek tarzda bir âlet icat ederek arazi maniasını kaldırmış oluyorlardı. Bütün bu tasvirlerden anlaşıldığına göre bu harp makinesi daha ziyade bir muhasara koçuna benzer. Böyle harp vasıtalarını imal edebilen bir kavim

[66] Agathias, CB. IV, 13, s. 234.

[67] Németh, HMK. s. 186-187.

[68] Prokopios, CB. II, s. 510-11.

harikulâde bir harp kültürüne sahipti. Bu onun uzun asırlar zarfındaki askerlik hayatının yüksek bir derecede inkişafına delildir. Mes'udi de aynı suretle X. asırda Tiflis ve Bardaa arasında tesadüf edilen ve S. yâv. rdi adını verdiği kavimden bahsederken, İran ordusunda kullanılmış olan bir harp âletinin bu kavim adına nisbet edildiğini kaydediyor. Bu kavim de bir harp âletinin kâşifidir ve onu başkalarına öğretmiştir. Bu âlet bütün İran ordusunda kullanılmagelmiştir [69].

İLÂVE

Makalemizin tab'ına başlanmasından sonra elimize geçen, muhterem profesör Zeki Velidi Togan tarafından İbn Fadlan's *Reisebericht, Leipzig, 1939 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes)* namıyla neşredilen eseri büyük bir sevinçle karşıladık ve mevzuumuzu alâkadar eden kısımları makalemizin sonuna ilâve etmeyi zaruri gördük. Eser hakikaten bu sahada çalışmak isteyenler için kaçınılmaz bir kaynaktır. Bilhassa profesör tarafından yapılan izahlar ve tamamlayıcı notlar, eserin kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Büyük bir mesai mahsulü olan bu eserin Türk tarih, etnoleji ve kültür morfolojisi bakımından çok değerli olduğu şüphesizdir.

Yalnız, mesleğin müptedisi olduğumuz için, son derece ihtiyat-kârlığı lüzumlu gördüğümüz halde, bizi alâkadar eden bazı lisani izah ve kanaatleri biraz acele verilmiş hükümler addediyoruz. Türk tarihindeki ihatalı vukufuna kani bulunduğumuz muhterem profesörün, birçok meseleler hakkında vadettikleri tetkiklerin bir an önce neşrini bu itibarla sabırsızlıkla bekliyoruz. Bundan başka profesör, maçarca tetkiklerin bazılarında istifade etmişse de daha çok eskileri kullanmış ve mesele ile en fazla alâkadar olan Macar âlimlerinin bütün yeni araştırmalarının tabiatıyla farkında olamamıştır. Bu cihetleri aşağıda sırasıyla göstermiye çalışacağız.

I.

Eserin XXX. sahifesinde: «Sabir kavim adının, Kafkasyadaki Şaberan şehir adı ile münasebette olduğu» fikri izaha muhtaç ve delillerden mahrumdur. Zira bu ismin türkçedeki kelime başı eski tü. S ~ bulg. tü. Ş değişmesi ile alâkadar olduğu temin edilemez.

[69] Fehér, a. y. s. 50-51.

74. ve dd. sahifelerde de *Suvar* √ *Suvaz* adı hakkındaki notta şu malûmat vardır: «Bu tanınmış Bulgar kabinesinin adını, İbn Fadlan ve İdrisi'de (سوان) ve (صوان) şekillerinde yazılmasına rağmen *Suvar* kabul ediyor ve (سوان) (صوان) şeklini de bir kopya hatası addediyorum. Bulgar sikkelerinde de (سوان) okunmuştur.

Bulgar mezar kitabelerindeki kayitte (سوار اول Suvar uli: Suvar oğlu yerine) şeklinde bir isme rastlanır. Bunlar daha ziyade çuvaş dilinin bir lehçesinde yazılmıştır. Bugünkü Çuvaşlar *Suvar* şehrinin harabelerine *Kine Suvar* adı veriyorlar. Bu isim z ile olan *Suwaz* şekli herhalde meçhuldü. Eğer böyle bir şekil mevcut olsaydı belki bu z-li türkçe konuşan Türklerin işi olurdu.

Şayet *Suvan* ve *Suvaz*, *Suvar* yerine kullanılmış hatalı şekiller değilse ve *Suvar* adının bir z-li telâffuzunu temsil ederlerse, bu kelime Çuvaş ismi ile aynidir. (Ve Çuvaş veya Çeremis dilinin *Suwas* kelimesiyle bir olabilir. O takdirde bu, Çuvaş adının menşei hakkında *Pachomov* tarafından yapılan yeni etimolojiyi: “Çuvaş = *Suvar* = *Savas* = *Şavaş* yahut *Suvar* = *Savar* = *Şuvar*,” teyit eder. Bu ismin *Németh* tarafından yapılan *Çuvaş* < *Yuvaş* şeklindeki etimolojisi ise yanlıştır.,

Bütün dil bigisi tenkitlerine lüzum görmeden *Pachomov*'un pek naiv etimolojisini muvafık bulan müellif, *Németh*'in fonetik, semantik ve morfoloji bakımından hemen bütün şeraiti haiz olan etimolojisini tabii kabul edemez. Zira bunun için *Németh*'in eserini ilk elden okumuş olmak icap ederdi. Dilcilik bakımından izah edilemeyecek olan *Çuvaş* ve *Suvar* kelimeleri arasında ise hiçbir münasebet yoktur. Bu sebeple *Németh*'in etimolojisi hakkında biraz malûmat vermeyi zarurî gördük:

«Türk kabîle adlamalarında birçok tarz göze çarpmaktadır. Bunlardan bazıları delâlet ettiği kabîlenin hususiyetini, ruhi halini bildirir. Afşar “itaatli,; Uygur “uyan,; Kıpçak “çabuk hiddetlenen, kızan,; Kabar “kabaran isyan eden, isimlerini sayabiliriz (HMK. S.35-36, 38-39). Çuvaş adı da bunlardan biridir. (Sabir adının manasını ve tahlilini, yukarıda gördüğümüz için, tekrarını lüzumsuz buluyoruz). Bu da ruhi hususiyete taallûk eder, çuvaşçada *tşywaş* telâffuz edilir. Volga tatarcasındaki *Cıvaş* «sakin, mütevazi, sulhçu» sözünden gelmiştir. Çuvaşların sakın, mütevazi, çok çekingen ve sulhçu adamlar olduğu herkesin malûmudur. İsimleri de bundandır.

Kırgızların bir boyu Çuvaş yahut Yuvaş adını taşır ve bu Çuvaş adıyla aynıdır. Bundan başka Türk kavimlerinin adlama kaidelerine göre benzer adların teşekkülüne dair de güzel bir misaldir.

Volga tatarcasının *Yabaş*, Anadolu lehçesindeki *yavaş*, sagayca *çabas*, şorca *çabaş*, altayca ve teleutcadaki *yoboş* «sulhçu, halim ruhlu, ağır» manasına gelen kelimeler, tarançicedeki *yoba-* «yorulmuş olmak» masdar kökü hep aynı ailedendir. *Çabaş* adı, aşağı Kumandi'ler arasında küçük bir boyun adıdır ve Çuvaş kabile adının aynıdır. (Bak. yine HMK. s. 35-36).

200. sahife, § 73 a, Exk. : «Suvar ~ Çuvaş iki kavmin aynı olduğunu bildirmez. Biruni'nin kısa bir notundan (: Bulgar ve Suvarlar farklı bir dil konuşuyorlar ve bu dil türkçe ve kazarcadan mürekkeptir. (بلغار وسواروهم ... يتكلمون بلغة لهم ممزجة من التركية والحزرية) kazar dilinin çuvaşçadan farksız olduğu anlaşılıyor. Zira ancak bu dilden gelen unsurlar bulgar ve suvar dilini *şaz* lehçelerinden ayırıyor.»

Profesör, eserinin 105. sahifesinde *şaz* ve *lir* Türkleri hakkında şunları söylüyor: «İbn Fadlan ve daha önceki müelliflerin orta Volga boylarında yaşadıklarını ve diğer Türklerden farklı bulduklarını kaydettikleri Finugor kavimleriyle karışan Türk kavimlerine, bazı dil hususiyetlerinden dolayı *lir* Türkleri adını veriyorum. Bu Türklerin lehçelerini diğer umumî olarak *şaz* Türkleri dediğim Türklerin lehçelerinden ayıran dil hususiyetleri $L \sim \mathcal{Z}$ (lambdacizmus), $R \rightsquigarrow Z$ (rhotacizmus), $A > I$ sistemiyle tayin edilebilir. Eski Türk lehçelerinin şu veya bu gruptan farzedilen eskiliğe göre şu veya bu grubun aslı Türk, pre Türk, aslı Bulgar yahut aslı Çuvaş şekillerinde tesmiyesi ancak bazı âlimlerin nazariyelerine dayanıyor.»

Zeki Velidinin yeni sistemine şu sebeplerden dolayı lâik diyebiliriz: 1) dil bilgisinde lehçelerin hususiyetini ancak muhtevalarındaki malzemenin, misallerin hususiyeti tayin ettiği herkesin malûmudur. Meselâ Samoiloviç'in Türk dili taksiminde *R* ve *Z* lehçeleri, *dokur*, *dokuz*, *adak*, *ayak* v. s. gibi misallere dayandığı gibi, slav ve cermen dillerinin *Centum* ve *Satem* grupları veya sırp-hırvat dillerinin *Kay* ve *Ça*, *Şto* grupları da böyledir. Dillerin bünyesi uzvi olduğu veya riyazi bir tarzda izah edilemeyeceği için *şaz* ve *lir* kelimeleri de türkçede hiç mevcut değildir. 2) Bunun haricinde de *Poppe*, *Ramstedt* gibi bazı âlimler Türk dillerinde *R*-nin aslı olduğunu ve *Z*-nin bundan inkişaf yttığını söylüyorlar. Lâkin Gombocz ve Németh (Bak. *Türklüğün Eskiçağı*, *Ülkü*: 90, s. 514) *Z*-nin aslı olduğu kanaatindedirler.

Eğer bu gün yaşıyan *lir* çuvaş dili tetkik edilirse, *l-* ile başlayan kelimelerin yabancı bir dilden geldiği, yahut aslı kelime başı vokalinin kaybolması dolayısıyla bu şekle geldikleri görülür. (Bak. Paasonen, *Çuvaş Lûgatçesi*; meselâ *ladza* < *kaz. alaşa*, veya *lar-* < *otur*, v. s.). Ve buna mukabil *l-* ile başlayan bir tek çuvaşça kelime yoktur ki diğer türkçedeki *ş-* den hâsıl olmuş olsun. Çünkü lâmbdasizm ancak kelime ortasında ve bilhassa sonunda meydana gelir.

(Bak. Gombocz : *Bulgarisch - Türkischen Lehnwörter*, s. 179; *Nyelvtud. Közl.* XXXV. s. 257. Németh : *Nyelvtud. Közl.* XLIII, s. 456-499; HMK. s. 94).

Bundan başka eski türkçedeki *a* dan *i* değil, *ı* hâsıl olmuştur (Bak. Németh : HMK. s. 184). Hulâsa Zeki Velidi'nin bu takimi biraz zoraki denilebilecek mahiyettedir. Kazar diline gelince, bu mesele daha ziyade karışık ve çuvaşça ile aynı olduğu söylenemeyecek kadar şüphelidir. Bu hususta da en son ve herhalde en isabetli fikri Németh'de buluyoruz. Esasen bu hususta Zeki Velidi'nin kullandığı me hazlar da Macar âlimlerinin 40 yıl kadar evvel yapılmış tetkiklerdir. Németh eserinde Kazar imparatorluğunun dili meselesi hakkında şunları söylemektedir: «Birçok kavimlerden mürekkep olan bu imparatorlukta muhtelif diller kullanılmıştır. Bunlar arasında tanınmış diğer dillere benzemiyen ve macarca olması muhtemel olan bir dil, bulgarca, göktürkçe ve bundan çok farklı olmıyan sabirce vesair diller bulunduğu hükmedebiliriz. Aynı hal Volga Bulgar imparatorluğu için de varittir. Bulgarca kitabelerden bir kısmı umumî türkçe diyebileceğimiz *Y* türkçesinde diğerleri de Bulgar türkçesinde yazılmış bulunuyor».

«Bulgar türkçesinden olan Σάρκελ (Şarkel) kelimesi. Don kıyısındaki Kazar müstahkem mevkiinin adıdır. Konstantinos buna ἄσπρον ὄσπίτιον "beyaz ikametgâh,, diyor».

201. sahifede : «Suvarcanın *Şaz* türkçesine çok yakın bulunmasına rağmen *Lir* türkçesi olduğunu» söylüyor. Fakat bu bir telif yolu takip etmekten ibarettir. Halbuki dilin bir menşeiini göstermek ve eğer ihtilâtlar varsa sebeplerini izah etmek icap etmez mi? 202. sahifede : «Suvar ve Bulgarların *Şaz* türkçesini kabulleri bütün ihtimallere göre XV-XVI. asırlarda vuku bulmuş ve -bunlara en yakın, eski Bulgar ahfadından olan - Balkarlar ise daha erkenden *Şaz* diline girmişlerdir». Bu faraziyenin de delillerini öğrenemedik.

203. sahifede: «Asıl Kazar ve bunların Bulgar ve Suvarlarla olan münasebetleri meselesi, bu dillere ait metinlerin meydana çıkarılmasına kadar bir muammadır. Fakat Kâşgari niçin Kazarlardan bahsetmemiştir. Belki de Suvarın adıyla Kazarlar kastedilmiş olacaktır. Mes'udininin Kazarları Sabir adıyla da tesmiye etmesi, herhalde Kâşgari'nin bu hareketini teyit etse gerek. Esasen Kazarlar memleketinde konuşulan dilin bir nevi çuavşça olması muhakkak bulunmakla Sabirleri, Suvarların bir nev'i farzedebiliriz. Fakat Kazar ve Sabirlerin aynı olup olmadıkları meselesi bertaraf edilse bile, Kazar çuavşçasının bu Sabir dili ile aynı olduğu farzedilebilir.» Ve nihayet yukarıdaki fikirlerle biraz tezada düşerek: «Aslı *Lir* türkçesinin mümessili olan Çuavşlar bir *Şaz* türkçesiyle *Suwaz* tesmiye edilmiş olması açık bir meseledir.»

74. ve müteakip sahifelerde Suvarlara ait yukarıda verdiğimiz malûmatı tamamlayıcı kayıtlar vardır : «Bulgar kiralı Suvar (صواز م سواز) kavmine bir elçi göndererek kendisine iltihak etmelerini istiyor. Lâkin Suvarlar tereddüt ediyorlar ve aralarında ikilik çıkıyor. Bir kısmı Bulgar kiralının damadını keneilerine reis seçiyor. Bunun adı (ورع = ورغ) *wirig* (Zeki Velidi'ye göre Buyruk rütbe adı olması muhtemeldir) idi. (XV. asırda Anadolu türkçesinde de *Buyruk* adına raslanıyor; bak. Velet İzbudak, *Atalar Sözü*). Suvarların diğer kısmı da (*Askı*) kabilesinin reisini kendilerine başbuğ yapıyorlar. Bu reis Bulgar kiralının tâbii idi; lâkin islâmı kabul etmemiştir.»

II.

75. s. *Suvar şehrinin yeri* hakkında malûmat vardır : « Suvar şehrinin yeri hakkında ilk defa Mercanî ve Achmanov'da bazı kayıtlara rastlanır. Suvar şehrinin harabeleri *Spask* şehrinin 40 kilometre mesafede ve eski Bulgar şehrinin de 50 kilometre cenup şarkta bulunur. *Kuzniçiha* köyünden de 2 km. mesafededir. Şehrin surları üç taraftan görünmektedir, garbinden *Utka* nehri geçer. Harabelerin muhiti 6 km. dir. Surlardan maada bazı bakiyeler de vardır. Ruslar burada 1933 te hafriyat yapmışlardır. Smirnov bundan bahseder, X. asra ait iki katlı bir kükümdar sarayı harabeleri, birçok sikke ve keramik meydana çıkarılmıştır.»

203. s. § 73 b. Exk.

«Asıl Suvar şehri ve İdil munsabındaki diğer Suvar şehri her ikisi de *Saksın* adıyla zikredilir. Kâşgaride de böyledir. Mark-

wart'a göre bu tesmiye Kâşgari'nin muvaffakiyetsiz bir terkididir. Süleyman ibn Davud şehri bazan *al-Suwâri* veya *al-Saksîni* diye kaydeder. Murad ve Remzi'ye göre de Saksın ve Suvar aynı bir şehirdir. Önceki müellifler Suvar sonrakiler de Saksın adını kullanıyorlar. (Not: Markwart'a göre Vassafın eserinde Saksın, daha sonra Batu han sarayının bulunduğu yerde gösterilir. Mogollardan önceki aşağı Saksın, yukarı Saksından daha çok tanınmıştı. Risch ve Schmidt'e göre aşağı Saksın, Rubruck seyahatnamesinde zikrolunan *Sumerkent* ve Plano Carpini seyahatnamesindeki *Saxi* ile aynidir.

Ahmet at-Tusi Saksın şehri civarında (سفرکند) yahut (سفرکند) isimli bir şehri zikrediyor. Bu galiba *Suvar kent*ti, yani bir vâğ değişmesi bulunsa gerektir. Bu aşağı Saksın ne eski Arap coğrafyacıları ne de Biruni tarafından zikredilir. Aşağı Saksın şehri hemen Biruni'den sonra, belki de 965 te Bulgar şehrinin tahribini müteakip büyük bir şehir olarak zuhur ediyor.»

207. S. «Saksın öyle görünüyor ki Volga nehrinin sağ sahilinde kâin bir şehirdi (Ebulfe da 70,30 tul ve 50 arz derecesinde tayin eder). Galiba bu Saksın şehrini Suvar tesmiye etmiş olacaklar. Fakat bu şehir Yakut'un da bahsettiği Burtas şehriyle aynı olsa gerekir. İdrisi Burtasların iki şehri bulunduğunu bunlardan birinin *Burtas* diğerinin de *Suwan* olduğunu söylüyor. Fikrime göre bu sonuncu Suvar şehridir.»

209. s. «Batlamiüs'teki Σαύαροι-un Bulgar kabilesi olan Suvarlarla aynı olması muhtemeldir.» Bu fikrin münakaşasını yukarda gördüğümüz için, tekrarına lüzum görmüyoruz. Yalnız şu kadar söyleyelim ki bu hususta zikredilen deliller oldukça eskidir.

«Suvarlar Sir-derya mıntakasında yaşadılar ve Oğuz efsanelerinde bunlar hakkında malûmat vardır. *Sabaran* (*Savran*) ve *Suwari* şehirleri bunlara aittir.» Bu dikkate değer fikirlerin delillerini bilmemekle beraber tahakkukunu çok temenni ederdik.

«Bu sonuncu şehrin sakinleri kuvvetli ve cenkçi bir kavim olarak zikredilmektedir (ve bu şehir daha XVI. asırda Yasa şehri yakınlerinde bulunuyordu). Bunlar atlı olarak ve kement yardımıyla harbederler, ok atmakta çok mahirdiler. Bunlar arasında erkekler kadınlardan daha güzeldir.

Suvarlar çok iyi süvari idiler. Burada zikredilen (*guruq*, arapça *wahq*) Taberi'ye göre Türklerin milli harp vasıtası idi. Sabir kalkanının dünya ticaretinde mühim yeri vardı. Suvar ve Burtasların

müşterek adı olan Saksın ismi de, çok yay kullanan harpçi bir kavme delâlet etmiştir.»

Nihayet oldukça mühim bir hükme daha rastlıyoruz ki bu da zayıf delillere dayanan hükümlerin tipik bir misalidir: «Suvarlar öyle hâkim bir tabakanın bakiyeleri idi ki bunların yurdunu garbi Siberyada değil Türkistanda aramalıdır. Fergana hükümdar naibinin adı *Suvar-Tegin* dir.

Bundan başka *Gur*'daki *Kert* sülâlesinin ecdadı da *Suvar-al-Türki* idi.»

Burada Suvarların hâkim bir unsurun bakiyeleri olduklarına hükmedebilmemiz için profesörün verdikleri izahat eksiktir sanıyoruz. Sirderya havzasında, Ferganada vesair bazı yerlerde dağınık bir halde tektük Sabaran (Savran), Suvar v. s. adlarına tesadüf edilmesi de, bu kavmin ana yurdunu bu sahalarda göstermekten ziyade, Türk kavimleri arasında benzer adların mevcudiyetine veya geniş sahalarda yayılmış olmalarına delâlet etmez mi? Nitekim pek geniş sahalarda yayılmış ve bunlarla münasebette bulunması muhtemel, hiç olmazsa Türk kavimleri arasında bu ismin ne kadar yayılmış olduğunu göstermiye yarıyabilecek bu nevi isimleri biz de yukarda göstermiye çalıştık.

III.

Son olarak M^{Ny.} (XXXVII. s. 103-105) mecmuasının nisan sayısında çıkan Macar dil tarihçisi Jenő Juhász'ın Konstantinos'taki yukarıda zikrettiğimiz Σάβαρτοι "Ασφαλοι ismi hakkındaki en yeni tefsirini görmemiz icap eder. Fakat meselenin izahına girişmeden önce diyebiliriz ki dar görüşlü olan faraziyeyi kanaat verici addetmiyoruz; zira Sabir meselesinin bütün tarihi inkişafını hattâ bu husustaki macarca tetkikleri bile iyi tanımamış olduğu hissini vermektedir:

«Konstantinos'taki Σάβαρτοι "Ασφαλοι tabirini *Savarti Ezelî* diye okumalıyız; manası ise cenubi *Savarti* demektir. Yani *Savart* (= *Macar*) kavminin cenubi yarısı, cenup kısmı ifade edilmek istenmiştir. Levedyadaki Peçenek hücumu dolayısıyla bir kısmının İrana çekilmesi esnasında bunları herhangi bir sebepten dolayı *Türk* (= *Macar*) değil, fakat *Sabartoi Asfaloi* diye tesmiye ediyorlar. Bu tabir X. asır rumca telâffuzu ile *Savarti Asfali* okunur. Eger şimdiye kadar rumca zannedilen bu tabir macarca ise, *Savarti* nin Németh tarafından yapılan izahı doğrudur.

Asfali kelimesine gelince, Moravcsik'e göre bir halk dili şekli olan ἄσφαλος kelimesinin ceminominativus hali ἄσφαλοι Konstantinos zamanında gösterilemez. O halde *Asfali* kelimesinin rumca olmadığına kuvvetli bir delilimiz var demektir.

Asfaloï kelimesinin *a* harflerini açık *e* olarak okuyabiliriz. Konstantinos'ta bunun misallerini buluyoruz. O halde bu kelime *Ezveli* okunabilir. Bu takdirde ilk yarısını teşkil eden *Ez* (şimali veya cenubi) manasına gelen bir sıfattır. Bizim için burada cenubi manasına daha uygundur, zira İran Levedyanın cenubunda bulunur. *Feli* ise *fél* (=yarım) ve 3. şahıs mülkiyet eki olan *-i* den mürekkeptir.

Şu hale nazaran σάβαρτοι ἄσφαλοι tabirini *Savarti Ezveli* okumamıza ve (*Savarti* «= Macar» kavminin cenup yarısı, cenup kısmı) diye mana vermemize bir engel yok demektir.»

Bu meselelerle meşgul olanlara biraz garip görünecek olan bu izahı müellif te pek kuvvetli bulmamış olacak ki, «fazla cüretkâr bir faraziye» diye tesmiye ediyor.

* *

Bu tetkikimizin gayesi, Sabirler hakkında tam bir monoğrafi yazmaktan ziyade, şimdiye kadar bu hususta yapılan tetkikleri toplamak ve varılan neticeleri etraflı bir şekilde, ileride bu sahadada çalışmak isteyenlere bir kolaylık olmak üzere, göstermekten ibaret olduğu, herhalde okuyanlarca takdir edilecektir. Bundan başka birçok karanlık meseleler hakkında karşılıklı fikirleri tebarüz ettirerek mümkün olduğu kadar hiçbir fikri ihmal etmemeğe çalıştık. Bunun haricinde, henüz almanca bilmediğimiz için bu dildeki tetkikleri arkadaşlara tercüme ettirmeğe mecbur kaldık. Şayet bunlar arasında gözümüzden kaçanlar olmuşsa, mazur görmelerini muhterem okuyucularımızdan rica ederiz.

